

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Saime YÜCEL

KAYGUSUZ ABDÂL'IN *GÜLİSTÂN* ADLI ESERİ
-EDEBÎ ve TASAVVUFÎ İNCELEME-

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Saime YÜCEL

KAYGUSUZ ABDÂL'IN *GÜLİSTÂN* ADLI ESERİ
-EDEBÎ ve TASAVVUFÎ İNCELEME-

Danışman

Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2024

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Saime YÜCEL'in bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Rifat OKUDAN

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

Üye : Doç. Dr. Şeyda ÖZTÜRK

Tez Başlığı: Kaygusuz Abdâl'in *Gülistân* Adlı Eseri -Edebî ve Tasavvufî İnceleme-

Tez Savunma Tarihi : 14/05/2024

Mezuniyet Tarihi :04/07/2024

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kaygusuz Abdâl’ın *Gülistân* Adlı Eseri -Edebî ve Tasavvufî İnceleme-” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(imza)

Saime YÜCEL

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Saime YÜCEL
Öğrenci Numarası	20195249001
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet ÖGKE
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Kaygusuz Abdâl'ın Gülistân Adlı Eseri -Edebî ve Tasavvufî İnceleme-
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2411578585
Rapor Tarihi	02.07.2024
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %26 Alıntılar dahil: %31
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 96 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet ÖGKE	
İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
TEŞEKKÜR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYGUSUZ ABDÂL'IN *GÜLİSTÂN*'I ve EDEBÎ TAHLÎLİ

1.1. Eserin Genel Özellikleri	3
1.2. <i>Gülistân</i> 'da Kullanılan Edebî Sanatlar	4
1.2.1. Mânâ İle İlgili Sanatlar	4
1.2.1.1. Tenâsüb	4
1.2.1.2. Tezâd	5
1.2.1.3. Rücû'	5
1.2.1.4. Tecrîd	6
1.2.1.5. Tekrîr	6
1.2.1.6. Mübâlağa	7
1.2.1.7. Tecâhül-i Ârif	7
1.2.1.8. Hüsn-i Ta'lîl	8
1.2.2. Lafza Ait Sanatlar	8
1.2.2.1. Cinâs	8
1.2.2.2. İştikak	9
1.2.3. Serikât-ı Şi'riyye ve Müşterek Malzemeyi Kullanmaya Dayalı Sanatlar ..	10
1.2.3.1. Îrâd-ı Mesel	10
1.2.3.2. Telmîh	10
1.2.4. Belâgate Dâhil Edilen Hüneler	11
1.2.4.1. Telmî'	11

1.3. <i>Gülistân</i> 'da Geçen Yer ve Millet İsimleri	11
1.4. <i>Gülistân</i> 'da Geçen Şahıs İsimleri	12
1.5. <i>Gülistân</i> 'da Kullanılan Metaforlar	12
1.5.1. Varlık Alanı İle Alâkalı Metaforlar	14
1.5.1.1. Allah ve Hz. Peygamber İle Alâkalı Metaforlar	14
1.5.1.1.1. Allah İle Alâkalı Metaforlar	14
1.5.1.1.1.1. Sultân / Pâdişâh / Şâh	14
1.5.1.1.1.2. Deniz / Bahr / Deryâ / Ummân / Bahr-i Muhît / Katre	15
1.5.1.1.1.3. Güneş / Şems / Âfitâb	16
1.5.1.1.1.4. Cân	17
1.5.1.1.1.5. Yâr	17
1.5.1.1.2. Hz. Peygamber İle Alâkalı Metaforlar	18
1.5.1.1.2.1. Sultân	18
1.5.1.1.2.2. Gevher / Güher	19
1.5.1.1.2.3. Mâden / Kân	19
1.5.1.1.2.4. Güneş	19
1.5.1.1.2.5. Delîl	19
1.5.1.2. Âlemle Alâkalı Metaforlar	20
1.5.1.2.1. Perde / Hicâb / Nikâb / Burka	20
1.5.1.2.2. Çarh / Çarh-ı felek / Gerdiş	21
1.5.1.2.3. Çöl / Deşt / Sahra / Beyâbân	21
1.5.1.2.4. Nakış	22
1.5.1.2.5. Saray	22
1.5.1.3. İnsan ve Onun Varlığı İle Alâkalı Metaforlar	23
1.5.1.3.1. İnsan ve İnsan Tipleri	23
1.5.1.3.1.1. Hayvan	23
1.5.1.3.1.2. Libâs / Don	24
1.5.1.3.1.3. Hasta / Bîmâr / Rencûr / Sayru	24

1.5.1.3.1.4. Kul / Bende / Esîr	25
1.5.1.3.1.5. Ayna / Gözgülü / Mir'ât.....	26
1.5.1.3.2. Nefs.....	26
1.5.1.3.2.1. Şişe.....	26
1.5.1.3.2.2. At	27
1.5.1.3.3. Kalp-Gönül	27
1.5.1.3.3.1. Ayna.....	27
1.5.1.3.3.2. Vîrân / Vîrâne	27
1.5.1.3.3.3. Ev / Bark / Hâne	28
1.5.1.3.3.4. Defter / Dîvân / Varak / Kırtas	28
1.5.1.3.3.5. Sedef	29
1.5.2. Bilgi Alanı İle Alâkalı Metaforlar	29
1.5.2.1. Cevher / Cevâhir / Güher / İnci / Dürr / Dürdâne / Hazîne.....	29
1.5.2.2. Uyku	30
1.5.2.3. Şeker / Kand / Tatlı / Şerbet	31
1.5.2.4. Hazîne / Genc / Genc-i Pinhân	32
1.5.2.5. Amber / Müşg / Nâfe	32
1.5.2.6. Aşkla Alâkalı Metaforlar	33
1.5.2.6.1. Od	33
1.5.2.6.2. Aşk Meydânı.....	33
1.5.2.6.3. Genc / Hazîne / Güher / Gevher	34
1.5.2.6.4. Şarap / Bâde / Mey / Mül.....	34
1.5.2.6.5. Deniz / Bahr / Ummân / Bahr-i Muhît.....	35
1.5.2.7. Tarîkatla Alâkalı Metaforlar	35
1.5.2.7.1. Tarîkatla Alâkalı Genel Metaforlar.....	35
1.5.2.7.1.1. Yol	35
1.5.2.7.1.2. Menzil	36
1.5.2.7.1.3. Kervan / Kârubân / Kâfile.....	37

1.5.2.7.1.4. Kuş Dili.....	37
1.5.2.7.2. Velî, Ârif ve Âşık İle Alâkalı Metaforlar	37
1.5.2.7.2.1. Sarrâf / Cevherî.....	38
1.5.2.7.2.2. Cevher / Cevâhir / Gevher	38
1.5.2.7.2.3. Bülbül / Andelîb	38
1.5.2.7.2.4. Defter	39
1.5.2.7.2.5. Kılavuz.....	39
1.5.2.7.3. Mürşid İle Alâkalı Metaforlar.....	39
1.5.2.7.3.1. Sultân	40
1.5.2.7.3.2. Bâz / Şahbâz	40
1.5.2.7.3.3. Delîl	40
1.5.2.7.3.4. Tabip	41
1.5.2.7.3.5. Mürebbî.....	41
1.5.2.7.4. Mürîd İle Alâkalı Metaforlar	42
1.5.2.7.4.1. Fakîr	42
1.5.2.7.4.2. Kul / Bende	42
1.5.2.7.4.3. Yolcu / Yol Eri.....	43
1.5.2.7.4.4. Yoldaş / Refîk	43
1.5.2.7.4.5. Müşteri	43

İKİNCİ BÖLÜM

GÜLİSTÂN'DA TASAVVUFÎ MUHTEVÂ

2.1. Varlık Alanı İle Alâkalı Muhtevâ	44
2.1.1. Tevhîd-Vahdet-i Vücûd	44
2.1.2. Varlık Mertebeleri	49
2.1.2.1. Lâ Taayyün	49
2.1.2.2. Taayyün-i Evvel.....	50
2.1.2.3. Taayyün-i Sâni.....	52

2.1.2.4. Mertebe-i Ervâh	53
2.1.2.5. Mertebe-i Misâl	54
2.1.2.6. Mertebe-i Şehâdet	55
2.1.2.7. Mertebe-i İnsân	56
2.1.3. Âlem	58
2.1.3.1. Devir Nazariyesi	58
2.1.4. İnsan.....	61
2.1.4.1. Kalp.....	61
2.1.4.2. Nefs.....	62
2.1.4.3. Rûh.....	63
2.1.4.4. Velâyet-Nübüvvet.....	65
2.1.4.5. Sûfî Tipleri.....	67
2.1.4.5.1. Mürşid.....	67
2.1.4.5.2. Tâlib, Sâlik, Mürîd, Dervîş	69
2.2. Bilgi Alanı İle Alâkalı Muhtevâ	70
2.2.1. Şerîat, Tarîkat, Hakikat.....	70
2.2.2. Mârifet	71
2.2.3. Hikmet	73
2.2.4. Aşk.....	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA.....	77
ÖZGEÇMİŞ	82

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhi's-selâm
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hk	: Halk Kütüphanesi
Hız.	: Hazreti
nşr.	: Neşir
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
yay.	: Yayın

ÖZET

Bu çalışmada, Bektâşî edebiyatının kurucusu kabul edilen Kaygusuz Abdâl'ın, *Gülistân* isimli manzum eseri çerçevesinde edebî ve tasavvufî görüşleri incelenmiştir.

Kaygusuz Abdâl'ın, husûsiyetle tevhîde ve aşka dair terennümlerini ihtivâ eden *Gülistân* isimli eseri, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında kaleme alınmıştır. Eserde, anlaşılması güç tasavvufî hakikatler; metaforik üslupla, bazen tanımlayıcı, bazen didaktik bir üslup kullanılarak eski Anadolu Türkçesiyle ifâde edilmiştir.

Giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan çalışmamızın “Kaygusuz Abdâl'ın *Gülistân*'ı ve Edebî Tahlili” başlıklı ilk bölümünde *Gülistân*'ın genel özelliklerine, eserde kullanılan edebî sanatlara ve metaforlara, eserde geçen yer, millet ve şahıs isimlerine yer verilmiştir.

“*Gülistân*'da Tasavvufî Muhtevâ” başlıklı ikinci bölümde ise düşünce tarihinin temelini teşkil eden ‘varlık (ontoloji)’ ve ‘bilgi (epistemoloji)’ alanları çerçevesinde eserin tasavvufî muhtevâsı tahlil edilmiştir.

Şer'-i şerîfe ve sünnet-i seniyyeye bağlı bir sûfî olan Kaygusuz'un tasavvufî düşünceleri, ilk dönem sûfilerinden itibaren süregelen genel tasavvuf anlayışıyla örtüşmektedir. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile birlikte sistematik hâle gelen vahdet-i vücûd ise düşüncesinin ana temasını oluşturmaktadır. Kaygusuz, bu görüşlerini metaforik anlatım yöntemini kullanarak ifâde etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, Vahdet-i Vücûd, İlâhî Aşk, Tasavvuf

ABSTRACT

KAYGUSUZ ABDÂL’S WORK NAMED *GULISTAN* -LITERARY AND SUFI ANALYSIS-

In this study, the literary and sufi views of Kaygusuz Abdal, who is considered the founder of Bektashi literature, were examined within the framework of his poetic work named *Gulistan*.

Kaygusuz Abdal's work named *Gulistan*, which contains chants specifically about wahdat al-wujud and divine love, was written between the fourteenth and fifteenth centuries. In the work, difficult to understand sufi truths; It is expressed in old Anatolian Turkish, using a metaphorical style, sometimes a descriptive style, sometimes a didactic style.

In the first part of our study, which consists of an introduction, two chapters and a conclusion, titled “Kaygusuz Abdal's *Gulistan* and its Literary Analysis”, the general characteristics of *Gulistan*, the literary arts and metaphors used in the work, and the names of places, nations and people mentioned in the work are included.

In the second chapter titled “Sufi Content in *Gulistan*”, the sufi content of the work was analyzed within the framework of the ontology and epistemology fields that form the basis of the history of thought.

The sufi thoughts of Kaygusuz, a sufi who adheres to sharia and sunnah, overlap with the general understanding of sufism that has existed since the early sufis. Wahdat al-wujud, which became systematic with İbn Arabi (d. 638/1240), constitutes the main theme of his thought. Kaygusuz expresses these views using the metaphorical expression method.

Keywords: Kaygusuz Abdal, *Gulistan*, Wahdat al-Wujud, Divine Love, Sufism

TEŞEKKÜR

Danışmanlığımı derûhte eden ve hep müsâmahasıyla süreci yönlendiren pek kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Öğke'ye; yol göstericiliğini ve ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Şeyda Öztürk'e; çalışmanın daha verimli olabilmesi adına değerli fikirlerini sunan hocam Prof. Dr. Rifat Okudan'a; sürece yönelik açılımlar sağlayan hocam Prof. Dr. Rıfat Atay'a; süreç boyunca kendisinden çok şey öğrendiğim, fikir alışverişinde bulunduğum, benimle hemdert olan hocam Arş. Gör. Fatma Maden'e; bu vakte değin üzerimde emeği geçen herkese; bilhassa, maddî-mânevî destekleriyle her zaman yanıbaşımnda hissettiğim pek sevgili aileme şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Anadolu'yu mayalayan dört zümreden bahsedilir: Anadolu gâzîleri, Anadolu bacıları, Anadolu ahîleri ve Anadolu abdâlları.¹ On dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyılın başlarında yaşamış olan Kaygusuz Abdâl, Anadolu abdâlları zümresine mensup bir Bektâşî şeyhi olan Abdâl Mûsâ'nın en önde gelen müridlerindendir. Asıl adı Alâeddîn Gaybî'dir. Teke ili Alâiye Sancak Beyi'nin oğludur. Kaygusuz, genç yaşta müntesibi olduğu Abdâl Mûsa Tekkesi'nde uzun yıllar hizmette bulunduktan sonra seyr u sülûkunu tamamlamıştır. Şeyhinin verdiği icâzetle Mısır'a giderek bir tekke kurmuş ve irşat görevini ifâ etmiştir. Mısır'da bir süre ikâmet ettikten sonra Anadolu'ya dönerek tahmînî 1444 yılında vefât etmiştir. Manzum, mensur, manzum-mensur karışık çokça eser kaleme almıştır.²

Bizim bu çalışmamız, Kaygusuz Abdâl'in hacim ve işlenen konuların çeşitliliği bakımından öne çıkan *Gülistân* isimli eserini ve bu eseri bağlamında onun edebî ve tasavvufî görüşlerini konu edinerek; bahsi geçen alanlardaki kimliğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışmamızda ilk olarak *Gülistân*'ın edebî muhtevâsı tahlil edilmiştir. Bu bağlamda müellifin zihin ve gönül dünyasına açılan bir kapı niteliğinde olan edebî sanatlar ve Kaygusuz'un, yaşadığı mânevî hâl ve tecrübelerini muhâtaplarına aktarırken başvurduğu en temel yöntemlerden biri olan metafor kullanımını incelenmiştir.

Eserde kullanılan edebî sanatların tespit ve tasnifinde, Prof. Dr. M. A. Yektâ Saraç'ın *Klasik Edebiyat Bilgisi* isimli çalışması, konuyla alâkalı daha evvel yapılan araştırmaları kapsamlı bir şekilde dikkate alması sebebiyle, örnek alınmıştır. Tespit edilen edebî sanatlar kısaca târif edilerek eserdeki örneklerine yer verilmiştir. *Gülistân*'daki metaforlar tetkik edilirken ise Prof. Dr. Ahmet Ögke'nin *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili* çalışması, araştırmamıza örneklik teşkil etmiştir. Bu kapsamda metaforlar, düşünce tarihinin temelini teşkil eden, 'varlık (ontoloji)' ve 'bilgi (epistemoloji)' alanları çerçevesinde incelenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, eserin muhtevâsını oluşturan tasavvufî mesele ve kavramlar tespit edilerek; yine 'varlık' ve 'bilgi' ana başlıkları altında tahlil edilmiştir. Tasavvufî muhtevânın tahlili esnasında, mesele ve kavramların tasavvuf literatüründeki karşılıkları açıklandıktan sonra, Kaygusuz'un konuyla alâkalı yorumuna beyitlerden

¹ Mustafa Kara, *Anadolu'nun Üç Ermişi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 123.

² Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl (Alaaddin Gaybî) Menâkıb-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020; ss. 167-281; Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, ss. 41-99; Abdurrahman Güzel, *Şehzâde Alaaddin Gaybî Kaygusuz Abdâl Külliyyatı (Hayatı-Eserleri-Metin-Sözlük-Kaynaklar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, ss. 25-75.

örneklerle yer verilmiştir. Bu bağlamda, eserde işlenen konular içerik analizi yöntemiyle tahlil edilmiştir.

Gülistân, Prof. Dr. Abdurrahman Güzel ve Prof. Dr. Mustafa Sever tarafından ayrı ayrı günümüz harflerine aktarılarak neşredilmiştir.³ Çalışmamızda, Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in TDK Yayınları'ndan çıkan neşri takip edilmiştir. Esas alınan neşirde zaman zaman okuma hatalarıyla karşılaşmıştır. Böyle bir durumda en eski olduğu tespit edilen, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde yer alan Ms. Or. Oct. 4044 demirbaş numaralı nüshaya mürâaatla ibâre tashîh edilerek, neşirdeki lafza/lafızlara dipnotta yer verilmiştir.

Çalışma boyunca *Gülistân*'ın metninden verdiğimiz referanslar, ilgili ibârenin sonunda “(sayfa numarası / beyit numarası)” şeklinde kaydedilmiştir. Dipnot kısmında, beyite yer vermeksizin numara kaydı düşmekle yetinilmiştir.

³ Bkz. Abdurrahman Güzel, *Şehzâde Alaâddin Gaybî Kaygusuz Abdâl Külliyyatı (Hayatı-Eserleri-Metin-Sözlük-Kaynaklar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, ss. 471-690; Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, haz. Abdurrahman Güzel, Akçağ Yayınları, Ankara 2022; Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, haz. Mustafa Sever, Barış Kitap, Ankara 2017. Bahsi geçen çalışmalarda, *Gülistân*'ın dil ve üslup özellikleri de incelenmiştir. Kaygusuz'un üslup özelliklerine dair ayrıca bkz. Zeynep Oktay, *Kaygusuz Abdâl'in Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u: Tenkitli Metin ve İnceleme*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYGUSUZ ABDÂL'IN *GÜLISTÂN*'I ve EDEBÎ TAHLÎLİ

1.1. Eserin Genel Özellikleri

Kaygusuz Abdâl'in *Gülistân*'ı, mesnevî nazım biçimiyle kaleme alınmış, belirli aralıklarla metne gazellerin dâhil edildiği Türkçe bir eserdir.⁴

Hâlihazırda dört nüshası bulunan *Gülistân*'ın, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde yer alan Ms. Or. Oct. 4044 demirbaş numaralı nüshasında 3700 beyitten oluştuğu kaydedilmiştir. Ancak bahsi geçen nüshanın baş kısmı eksik olup 2142 beyiti ulaşılabilir durumdadır. *Gülistân*'ın Ankara Milli Kütüphane'de bulunan 06 Hk 167/2, 06 Hk 824/1 ve 06 Hk 645 demirbaş numaralı nüshalarında sırasıyla 1478, 2204, 1560 beyit bulunmaktadır.⁵ Eldeki nüshaların karşılaştırılması sonucu ortaya koyulan Abdurrahman Güzel neşri ise 2826 beyitten müteşekkildir.⁶

Gülistân'da, anlaşılması güç metafizik hakikatler Yunus Emre çizgisinde,⁷ metaforik üslupla, yazıldığı dönemin izlerini taşıyan sade bir Türkçeyle ifâde edilmektedir. Kaygusuz'un Türk diline verdiği önem *Gülistân*'da husûsiyetle tebârüz etmektedir. Nitekim metin içerisinde Cebrâil'i Türkçe konuşturan Kaygusuz'un,⁸ bazı tasavvufi kavramları da zaman zaman Türkçe ifâde ettiği görülmektedir. Örneğin vahdet yerine birlik, nefis yerine öz/kendi özü, tarîk yerine yol (499/358), sâlik yerine er/yol eri (634/2106), insan-ı kâmil yerine kâmil insan (686/2792), nûr-ı Muhammedî yerine Mustafâ nûru (503/410) kavramlarını kullanmaktadır. Bunun yanı sıra metinde Arapça ve Farsça kelime ve terkiplere de sıklıkla yer verilmektedir.⁹

Kaygusuz'un *Gülistân*'da başvurduğu temel kaynaklara gelindiğinde bunların âyet ve hadisler olduğu görülmektedir. Söz konusu âyet ve hadislere metin içerisinde lafzî iktibastan ziyâde mânevî iktibasla yer verilmektedir. Buna ilaveten Kaygusuz, eserinde pekçok kere

⁴ Bahsi geçen gazellere Ms. Or. Oct. 4044 ve 06 Hk 824/1 demirbaş numaralı nüshalarda yer verilirken 06 Hk 167/2 ve 06 Hk 645 demirbaş numaralı nüshalarda yer verilmemiştir. Gazeller, gerek müstakil olarak gerekse başka bir eserin içerisinde yer alamaması sebebiyle *Gülistân*'a dâhil kabul edilerek incelemeye tâbî tutulmuştur. Çalışmamız boyunca esas alınan Abdurrahman Güzel neşri de bahis konusu gazelleri ihtiva etmektedir.

⁵ Nüshalarla alâkalı detaylı bilgi için bkz. Güzel, *Kaygusuz Abdâl Külliyyatı*, s. 96.

⁶ Güzel, metni günümüz Türkçesiyle ortaya koyarken farklı nüshalardan yararlandığını söylemekte ancak varyantlara yer vermemektedir.

⁷ Bkz. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 298, 339, 340, 345, 351; Abdülbâki Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdâl Hatayî Kul Himmet*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013, s. 7-10,13.

⁸ 484/154-155; 485/166.

⁹ Bkz. 547/998; 553/1075; 573/1313; 594/1563,1565; 612/1811; 621/1935; 631/2061; 632/2075,2078; 677/2670.

Hallâc-ı Mansûr'a (ö. 309/922),¹⁰ bir beyitte de Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) *Mantıku't-tayr* isimli eserinde geçen, Şeyh San'ân diye bilinen Şeyh Abdurrezzâk'ın hikâyesine telmihte bulunmaktadır.¹¹

1.2. *Gülistân*'da Kullanılan Edebî Sanatlar

Edebî sanatlar; edebiyat araştırmalarında, bilhassa da metin tahlîli çalışmalarında oldukça önemlidir. Zira müellifin zihin ve gönül dünyasına açılan bir kapı hüviyetindedir. Buradan hareketle edebî sanatlara vukûfiyet, herhangi bir yazıdaki edebî sanatı keşfetmekten ibaret görülmemektedir. Bu husûsu Ali Nihad Tarlan (ö. 1978) şöyle izâh etmektedir:

“Her san'atin ismini bilmek, ancak bir rûhî ve dimağî bir faaliyetin etiketini okumak kabîlinden, gayesiz ve faydasız bir bilgidir. Etiket, bizi o rûhî ve dimağî faaliyete götürür. Ondan sonra edebî san'atin rolü başlar.”¹²

Gülistân'da kullanılan edebî sanatlar; mânâ ile ilgili sanatlar, lafza ait sanatlar, serikât-ı şi'riyye ve müşterek malzemeyi kullanmaya dayalı sanatlar ve belâgate dâhil edilen hüneler olmak üzere dört bölümde incelenecektir:

1.2.1. Mânâ İle İlgili Sanatlar

1.2.1.1. Tenâsüb

Anlam bakımından aralarında -tezâd dışında- bir ilişki bulunan iki veya daha fazla sözcüğün bir ibarede toplanmasıdır.¹³

Bu ne kıl u kâl u kıssa destân u hikâyet

Rivâyetin it şöyle ki te'vil neye dirler (520/627)

Kaygusuz, aralarında münasebet bulunan kıyl, kâl, kıssa, destân, hikâye, rivâyet ve te'vil kavramlarına bir arada yer vermektedir.

Gülşen-i vahdetde sensin 'andelîb

Seni ister yirde gökde her tâlib (579/1399)

Yukarıdaki beyitte birbiriyle irtibatlı gül ve bülbül kelimeleri bir arada kullanılmaktadır.

Bu sûret tertîbine yokdur sebât

Bâkî degül âb u âteş hâk ü bâd (616/1868)

¹⁰ 517/594; 542/937; 592/1545; 617/1883; 618/1896; 635/2118; 650/2314; 662/2471; 673/2621.

¹¹ 489/224.

¹² Ali Nihad Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, haz. Emrah Gökçe, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 169.

¹³ M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat ve Biçim-Ölçü-Kafiye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 163.

Kaygusuz, âlemin fânîliğinden bahsederken varlığın dört temel ilkesi kabul edilen su, ateş, toprak ve rüzgâra aynı dizede yer vermektedir.

1.2.1.2. Tezâd

Tezâd, mânâ bakımından aralarında karşıtlık bulunan kelimeleri bir ifâdede toplamaktır.¹⁴

Gel gel i gönül ‘ışkı niçün inkâr idersin

‘İşkı koyuban dahı neye ikrâr idersin (498/340)

Yukarıdaki beyitte “inkâr idersin” ve “ikrâr idersin” fiilleri arasında tezat vardır.

Her birisi özge makâm saz kılur

Kûtâh olmuş kıssayı dırâz kılur (564/1207)

Burada “kûtah/kısa” ve “dırâz/uzun” kelimeleri arasında tezat bulunmaktadır.

Küllî îmân oldu gümân kalmadı

Kâmile irişdi noksân kalmadı (633/2092)

İlk mısradaki “îmân” ile “gümân” ve ikinci mısradaki “kâmil” ile “noksân” kelimeleri arasında tezat vardır.

1.2.1.3. Rücû‘

Rücû‘; bir düşüncüyü daha tesirli ifâde etmek için, söylenen sözden geri dönmüş gibi davranmaktır.¹⁵

Melûl olursun hâturun perîşân

Ne perîşân vîrân olursun vîrân (556/1114)

Yukarıdaki beyitin birinci mısrasında Kaygusuz, muhâtabına üzüleceğini ve perişan olacağını söylemekte; ikinci mısrada ise söylediklerinin muhâtabın başına gelecekleri ifâde etmede yeterli gelmediğini düşünerek sözünden dönmekte ve söylediğinden daha öte bir ifâdeyle durumu tavsif etmektedir.

‘İşkıla bak kim göresin ol yüzi

Anı görmez eyle hemân ‘ışk gözi (582/1407)

Şâir, beyitin birinci dizesinde “vechullâh”ı görebilmek için aşkla bakmayı yeterli görürken; ikinci dizesinde bu fikrine ilaveten aşk gözünün de kolaylıkla göremeyeceğini söylemektedir.

Budur varlık hemân insân içinde

¹⁴ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 167.

¹⁵ Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, nşr. haz. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, yay. haz. Mustafa Kirenci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019, s. 261.

Ne insân cümle cism ü cân içinde (683/2746)

Kaygusuz, hakiki varlığın insanın içinde olduğunu söyledikten sonra bu söyleminin eksik olduğunu fark edip sözünden dönerek hakiki varlığın bütün âlemin içinde olduğunu dile getirmektedir.

1.2.1.4. Tecrîd

Tecrîd, sözü söyleyen kimsenin insan dışındaki bir canlıya veya herhangi bir nesneye insanmış gibi hitap etmesi ve bir başka insan veya bir başka varlık yerine koyarak kendisine, kendisinden kinaye olarak gönlüne, söz söylemesi sanatıdır.¹⁶

Kaygusuz Abdâl aşağıdaki beyitlerde ayrı bir şahısmışçasına gönlüne ve talihine hitap ederek tecrîd sanatını kullanmaktadır:

*‘İşk seni gönül ber-dâr idüp oda yakarsa
Şâd ol i gönül sevdüğüne kaş mı çatarsın (532/793)*

*Ben âşinâyam beni gönül bî-gâne sanma
Benzüm sarıdur uş gönül ‘ışkdan nişânum var (554/1096)*

*Gör gör tâli’üm ‘ışk-ıla gönlüm ferah oldı
Sevindi cânım şâdî kılur ferâhı buldum (663/2487)*

1.2.1.5. Tekrîr

Tekrîr; ifâdeyi daha açık ve tesirli hale getirmek gibi gayelerle, ibarede bulunan bir kelimenin veya tabirin birkaç defa tekrar edilmesi sûretiyle ortaya konulan söz sanatıdır.¹⁷

Şâir; aşağıdaki beyitlerde, zikretmiş olduğumuz gayelerle tekrar sanatına yer vermektedir:

Kaygusuz’un *Gülistân*’da en sık başvurduğu söz sanatlarından birisi de tekrîrdir:

*Ma’nâ hânından yemeye her bahîl
Cân u dil gerek bu sırra cân u dil (506/438)*

*Pend ü nasîhatı tut sen i gönül dîvâne olma
Râzını sakın sen i gönül zinharı zinhar (521/640)*

¹⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 199; Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, s. 262.

¹⁷ Recâizâde Mahmûd Ekrem, *Ta’lîm-i Edebiyyât (Eleştirel Basım)*, haz. Furkan Öztürk, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2016, s. 393.

Sen hicâbsun kendüzüne sen hicâb

Sen seni terk idebilsen hoş sevâb (551/1055)

1.2.1.6. Mübâlağa

Mübâlağa; bir hali ya da durumu nitelerken, gerçekleşmesi zor veya mümkün olmayan bir dereceye çıkararak aşırılığa kaçmak olarak târif edilmiştir.¹⁸

Kişi var ki söyler olsa haberi

Put-perest işitse kese zünnârı (608/1758)

Yukarıdaki beyitte puta tapan bir kimsenin kâmil bir insanın sözünü işittiğinde inancının temsili mahiyetinde olan zünnarını keseceği yani imana geleceği ifâde edilmiştir.

Her gice işüm subha değin âh u figândur

Gözümden akan yaş i gönül tûfâna döndi (673/2615)

Burada Kaygusuz, aşk derdinden geceleri uykusuz kalarak âh u figânla sabahladığını, yine aynı sebepten ötürü akan gözünün yaşının çokluğuyla tufan olduğunu ifâde etmektedir.

Fâş oldu râzum 'ışk-ıla benzüm sarusından

Feryâd u âhum halk-ı cihân küllî işitdi (684/2757)

Yukarıdaki beyitte müellif; aşk sebebiyle benzinin sararıp sırrının açığa çıktığını, ettiği feryadını bütün cihan halkının duyduğunu söylemiştir.

1.2.1.7. Tecâhül-i Ârif

Tecâhül-i ârif, bilinen bir husûsun bir nükteye istinaden bilinmiyormuş gibi ifâde edilmesidir.¹⁹

Ne hâl oldu ki kâf dokundı nûn'a

Kim düzüpdür bak ahı bu düzgüne (519/617)

Yukarıdaki beyitte Kaygusuz, cevabını bildiğini sair beyitlerden anladığımız, yaratılışın nasıl başladığı ve kimin tarafından sürdürüldüğü sorularını sorarken muhâtabının dikkatini çekmek istemektedir.

Peygamberün kim dînün nedür 'aceb

Edebün yok bî-edebsin bî-edeb (557/1135)

Kaygusuz, gafil kimsenin ahvâlini anlatırken durumunun vehametini anlatmak için, Müslüman olduğunu bildiği halde, ona dinini ve peygamberini sormaktadır.

Ne-y-idün gelmezden öndin bu tona

Bu tona gelmekde n'oldı bahâne (642/2209)

¹⁸ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 227.

¹⁹ Muallim Naci, *İstîlâhât-ı Edebiye*, haz. M. A. Yekta Saraç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 163.

Eserde, insanın şehâdet âlemine gelmezden evvel Hak ile bir olduğu ve yaratılıştaki sebebin muhabbet olduğu sıkça bahis konusu edilmektedir. Kaygusuz Abdâl cevabını bildiği bu soruları sorarken tecâhül-i ârif sanatına başvurarak muhâtabın dikkatini çekmeyi hedeflemektedir.

1.2.1.8. Hüsn-i Ta'lîl

Istılâhî mânâda hüsn-i ta'lîl, ifâdeye güzellik ve incelik katmak maksadıyla bir hususa kendi sebebi dışında bir sebep gösterme sanatıdır.²⁰

Mustafâ nûrından aydın ay gün

Çerh-i gerdûn anun 'ışkından cünûn (622/1950)

Yukarıdaki beyitte güneşin sebep olduğu aydınlık nûr-ı Muhammedî'ye bağlanmaktadır. Aynı beyitin ikinci dizesinde ise dünyanın dönme hareketi, onun Hz. Peygamber'e olan aşkıyla irtibatlandırılmaktadır.

Ay u güneş benüm sergerdânumdur

Kevâkibler dutulmuş sayvânumdur (656/2395)

Şâir, âlemin insana musahhar kılınmış olmasından mülhem, ayın ve güneşin kendisine olan hayranlıkları sebebiyle şaşkınca döndüklerini; yıldızların ise kendisini gölgeleyen birer gölgelik olduğunu ifâde etmektedir.

Yedi kat yir yüzün secdeye urdı

Bu 'ışkdan 'arş dahı kıyâma durdı (657/2397)

Yeryüzünün alçakta, gökyüzünün ise yüksekte oluşu; yerin secdeye kapanması, arşın da ilâhî aşkla kıyama durması sebeplerine dayandırılmıştır.

1.2.2. Lafza Ait Sanatlar

1.2.2.1. Cinâs

Cinâs; anlamları farklı iki veya daha fazla lafız arasındaki yazılış veya telaffuz benzerliğidir. Lafızların benzerliği, kendisini meydana getiren harflerin cinsi, sayısı, hareketi ve sırası bakımından söz konusu olmaktadır. Sayılan bu dört hususta tam bir uyum varsa bu cinasa tam cinas, kısmen bir uyum varsa tam olmayan cinas adı verilmektedir.²¹

Gülistân'da tespit edilebilen bazı cinâs örnekleri şunlardır:

Tam Cinâs Örnekleri

²⁰ Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Salkımsöğüt Yayınevi, Konya 2015, s. 200; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 239.

²¹ Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 287; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 251.

*Bu haberden maksûdum budur yâri
Söyleyeyin Hak kılur ise yâri (475/18)*

*Var var i gönül bagrum içinde koma taglar
Âh eylerisem senün elünden yana taglar (486/175)*

*Kamu 'âlem içinde şâh bir oldu
Kamu vücûd ile hem-râh bir oldu (672/2605)*

Tam Olmayan Cinaz Örnekleri

*Gel gel i gönül hoş görelüm dem ki bu demdür
Her kim bu demi anlamaya idraki kemdür (522/653)*

*Görindi şâh aradan gitdi perde
Safâlıkdur tabîb bulındı derde (684/2769)*

*Zerrede güneş güneşde nûr olan
İsâ 'ya mu 'cize Mûsâ 'ya Tûr olan (687/2803)*

1.2.2.2. İştikak

İştikak sanatı; bir kök ile o kökten türeyen veya harflere ait şekil benzerliğinden dolayı aynı kökten türemiş gibi görünen kelimelerin bir ibarede toplanmasıdır.²²

*Zühd ü tâ 'attün kanı gönül zâhid idün sen
Hüsün görelî zülfîne ber-dâr niçün oldun (530/774)*

Yukarıdaki beyitte aynı kelime kökünden türeyen “zühd” ve “zâhid” sözcüklerinin aynı ibarede bulunması iştikak sanatını meydana getirmektedir.

*Vuslat sebebi 'âşık ile ma 'şûka 'ışkdur
'İşka irişen kişi gönül câvidân oldu (540/903)*

Birinci beyitte bulunan “aşk” kelimesiyle birlikte bu kelimedenden türeyen “âşık” ve “ma'şûk” sözcükleri arasında iştikak sanatı vardır.

*Her 'akl-ı nâkıs noksân ola 'ışkı ne bilsün
'İşkun mekânın ister isen 'akl-ı kâmilde (661/2456)*

Beyitte “nâkıs” kelime köküyle aynı kökten türeyen “noksân” kelimesi birlikte yer almaktadır. Dolayısıyla beyitte iştikak sanatı vardır.

²² Bilgegil, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 302.

1.2.3. Serikât-ı Şi‘riyye ve Müşterek Malzemeyi Kullanmaya Dayalı Sanatlar

1.2.3.1. Îrâd-ı Mesel

Îrâd-ı mesel, bir düşünceyi ispat etmek için bir atasözünü ya da hikmetli bir sözü delîl getirme sanatıdır.²³

Ol dahı gitdi cihânda kalmadı
Dünyâdur bir kimse murâd almadı (501/383)

Yine cihân kaldı yirinde hemân
Kervân-sarây kaldı göçdi kârvân (501/384)

Kaygusuz, birinci beyitte ve ikinci beyitin ilk mısrasında ifâde ettiği anlamı, dünyanın fânîliğini, ikinci mısra da “Kervan göçtü, kervansaray kaldı” hikmetli sözüyle desteklemektedir.

Didüm ki gönül ‘ışk belâsından hazer eyle
Her ne ki gele yoluna kendü ‘amelünden (524/687)

Beyitin ilk dizesindeki uyarıyı muhâtabının dikkate almasını sağlamak için “Yoluna gelen her şey kendi yaptıkların sebebiyledir (Kişi ne yaparsa kendine yapar).” atasözüne yer verilmektedir.

Bilmedün insân idüğün geçdi çün
Dün gidene kaçan irişsin bugün (546/988)

Sonrağı pişmanlık assı kılmaya
Çünkü ‘ömri geçdi yine gelmeye (546/989)

Kaygusuz, geçen zamanın geri döndürülemeyeceğini ifâde ederken bu düşüncesini “Bugün, dün gidene erişemez.” ve “Son pişmanlık fayda vermez.” sözleriyle desteklemektedir.

1.2.3.2. Telmîh

Telmîh, söz içerisinde bilinen bir kıssaya, efsaneye, tarihî bir hadiseye veya bir âyete, hadise, meşhur bir darb-ı mesele, bir inanışa işaret etmektir.²⁴

Âb-ı hayâtun kadrini Hızır bilür ancak
Bu şerbeti sen sakla gönül hayvâna virme (542/936)

²³ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 285.

²⁴ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 291.

Kaygusuz yukarıdaki beyitte Hz. Musa ve Hızır (a.s.) kıssasına²⁵ telmihte bulunarak ehil olmayan kimseden hakîkatin gizlenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Başını kodı 'ışk-ıla bu meydân içinde

Ene'l-Hak urup dilberün zülfinde salındı (555/1110)

Şâir, aşkın zorluğunu anlatırken Hallâc-ı Mansûr'un kıssasına²⁶ telmihte bulunmaktadır.

Her neye baksan görinen ol Gafûr

Ne münâcât kaldı ne Musâ ne Tûr (593/1556)

Kaygusuz birinci mısradaki "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır."²⁷ âyetine telmihte bulunurken ikinci mısradaki yine Kurân'ı Kerîm'de zikredilen Hz. Musa ve Tûr Dağı hâdisesine²⁸ işaret etmektedir.

1.2.4. Belâgate Dâhil Edilen Hüneler

1.2.4.1. Telmî'

Telmî', şâirin Türkçe yazmış olduğu şiirinin bazı mısralarında Arapça veya Farsça terkiplere ya da cümlelere yer vermesidir.²⁹

Gülistân'da yer alan aşağıdaki beyitler Farsça ve Arapça ibareleri bulundurması sebebiyle telmî' sanatına örnek teşkil etmektedir:

Budur hâlüm kamusın söyledüm fâş

Hemân benem tûra guftem tû hoş baş (658/2412)

Bu sûret tertibe sebeb aş u nân

Ne-bâşed ân-ca birâder in ü ân (550/1042)

Yad ü biliş kavm ü kardaş ne dimek

Bu kût-ı lâ-yemût etmek aş dimek (620/1915)

1.3. *Gülistân*'da Geçen Yer ve Millet İsimleri

Gülistân'da sırasıyla Dimeşk (Şam) (485/171), Hind (Hindistan) (486/184), Mekke (487/195), Arafat (489/218; 491/248), Ka'be (514/551; 563/1190; 601/1664; 602/1678;

²⁵ Kehf 18/60-82.

²⁶ Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, s. 379.

²⁷ Bakara 2/115.

²⁸ A'râf 7/143.

²⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 305; Recâizâde, *Ta'lim-i Edebiyyât*, s. 410.

619/1905; 623/1954; 631/2060; 650/2319; 655/2379; 678/2689; 682/2734; 687/2809), Safâ-Merve (514/551), Bağdat (516/576; 536/854; 673/2621), Dâr-ı Arab (Arabîstan) (546/984), Hoten (Çin) (572/1306) ve Tûr (593/1556; 684/2768; 687/2803) yer isimleri ile Acem (546/984), Arap (550/1035; 584/1436), Kürt (550/1035; 627/2017), Türk (550/1035; 584/1436), Tat (550/1035; 584/1436), Ermenî (584/1436), Gürcî (584/1436) ve Türkmen (627/2017) milletleri zikredilmiştir.

1.4. *Gülistân*'da Geçen Şahıs İsimleri

Gülistân'da geçen şahıs isimleri; peygamberler, sahâbîler, sûfiler ve diğer kişiler olmak üzere dört sınıfa ayrılabilir. Eserde, peygamberlerden

H. Muhammed (s.a.v.) (Muhammed (624/1869), Muhammed Mustafâ (505/426), Mustafâ Muhammed (475/19), Mustafâ (548/1016; 555/1101; 562/1187), Ahmed (603/1691; 604/1702; 622/1942), Seyyid ü Muhtâr (483/145), Seyyid (533/807), Kâsım (624/1869) isimleriyle), H. Âdem (479/77; 480/107; 481/121), H. Süleyman (542/932; 572/1312; 652/2333), H. Şît (497/323; 498/334; 499/352), H. Nûh (499/352; 500/362; 554/1092), H. İbrâhîm (500/367-369; 501/376-378), H. Mûsâ (501/380; 593/1556; 684/2768), H. Dâvûd (502/391), H. İsâ (502/395,397; 687/2803), H. Lokmân (686/2789), H. Yûsuf (687/2804), H. Yûnus'un (687/2804); sahâbîlerden H. Ali'nin (604/1702); sûfilerden Hallâc-ı Mansûr'un (517/594; 536/854; 542/937; 592/1545; 617/1883; 618/1896; 635/2118; 650/2315; 662/2471; 673/2621); ve diğer kişilerden H. Havva (480/113; 481/105; 482/122), Danyal (a.s.) (514/546), Hızır (a.s.) (542/936; 618/1895), Sâm (497/331; 498/333; 499/345), Leylâ (490/237; 554/1094), Mecnûn (480/117; 490/237; 491/251; 505/434; 537/871; 545/968; 562/1194; 564/1197; 567/1244; 587/1470; 589/1495; 590/1518; 677/2664), Nemrûd (500/368; 501/375, 377-378) ve Firavunun (501/382) isimleri zikredilmiştir.

1.5. *Gülistân*'da Kullanılan Metaforlar

Genel anlamda metafor, bir sözcüğü sözlük anlamı dışında bir mânâda kullanmaktır. Bütün mecâzî ve benzetmeli anlatım türlerini ve söz sanatlarını kapsayan metafor, dil ve edebiyatın yanında düşünce alanında da kullanılan bir ögedir. Edebiyatta metaforun gayesi, üslup ve ifâde güzelliği sağlamaktan ibaretken; düşünce alanındaki gayesi evleviyetle ifâdelerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.³⁰ Tasavvufî tecrübe de bireysel, içsel, varoluşsal ve mânevî hazza dayalı, karmaşık bir yapıda olması dolayısıyla; doğrudan, aklî ve mantikî

³⁰ Ahmet Ögke, *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*, H Yayınları, İstanbul 2018, ss. 36-37, 52. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Mânevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, ss. 217-220; René Guénon, *Mukaddes İlmin Sembolleri*, çev. Filiz Karaküçük, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, ss. 39-45; Sadık Kılıç, *İslâm'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, ss. 55-58.

düzlemde açıkça ifâde edilememektedir. Günlük dilin, tasavvufî tecrübeyi hakkını vererek ifâde etmede yetersiz kalması, sûfîlerin sembolik dile yönelmelerindeki temel etken olmuştur.³¹ Bunun yanısıra başka sebepleri de vardır:

1. İdrâki yüksek olan havâss zümresini muhâtap edinme ve dile getirilen hakîkatleri ancak onların anlayabileceğini düşünme.
2. Sûfîlerin bazı sırları gizli tutma isteği.
3. Hakîkati daha etkili ifâde etmeye imkân vermesi.
4. Halkın, anlaşılması zor konularla itikatlarının sarsılması endişesi.
5. Sembollerle önce icmâlî tarzda bir idrak sağlayıp sonrasında tahkîkan hakîkatin elde edilmesini sağlama.

6. Az söze birçok mânâyı sığdırarak bu mânâların düşünce yoluyla elde edilmesini sağlama.

7. Sûfîlerin kendi tercihi.³²

Metaforlar, ilk bakışta konuyu anlamak veya anlatmak için elverişli bir yöntem gibi görünse de bir mânâyı anlamak ve tam anlamıyla anlatmak için yeterli değildir. Bir misal, mânânın bir yönünü anlaşılır kılarken, diğer bir misal başka bir yönünün anlaşılmasını sağlamaktadır.³³

Metaforik anlatım, eserini incelediğimiz Kaygusuz'un, yaşadığı mânevî hâl ve tecrübelerini muhâtaplarına aktarırken başvurduğu en temel yöntemlerden birisidir. Metaforların edebiyat alanıyla olan alâkasının yanında düşünce alanıyla da yakından irtibatlı olduğunu yukarıda ifâde etmiştik. Buradan hareketle Kaygusuz'un fikirlerini ortaya koyabilmek adına eserde kullanılan metaforlar, düşünce tarihinin temelini teşkil eden 'varlık (ontoloji)' ve 'bilgi (epistemoloji)' alanları çerçevesinde incelenecektir.

Gülîstan'da 146 adet metafor tespit edilmiş olup, kullanılan bütün metaforların îzâh edilmesi çalışmanın sınırlarını aşacağından; her bir başlık altında eserde en çok kullanılan beş metafor, örnekleriyle birlikte açıklanacaktır.³⁴

³¹ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "Sembolik Dile Sahip Olması", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 45.

³² Ögke, *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*, s. 83; Çakmaklıoğlu, "Sembolik Dile Sahip Olması", s. 45.

³³ Hür Mahmut Yücer, *Temsiller Vahdet-i Vücûd ve Sembolizm*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019, s. 15.

³⁴ İlgili başlığa dair kullanılan metaforların sayıca yetersizliği sebebiyle; "Nefs" başlığı altında iki; "Tasavvuf ve Tarikatla Alâkalı Metaforlar" başlığı altında ise dört metafor incelenmiştir.

1.5.1. Varlık Alanı İle Alâkalı Metaforlar

1.5.1.1. Allah ve Hz. Peygamber İle Alâkalı Metaforlar

1.5.1.1.1. Allah İle Alâkalı Metaforlar

Gülistân'da Allah Teâlâ ile alâkalı olarak; sultân / pâdişâh / şâh, deniz / bahr / deryâ / ummân / bahr-i muhît / katre, güneş / şems / âfîtab, cân, yâr, kân / mâden, dilber, mâşuk, dîdâr, genc / hazîne / genc-i esrâr, sâkî, nakkâş, hümâ, sermâye / dükkân, cevher / cevâhir / gevher / güher, mâh / bedr / ay / hilâl, mihmân / misâfir, çerâğ, elif, hemrâh, üstâd, zülûf, mihrîbân, defter, sîmurg, delîl, nakd, nigâr ve tabip metaforları kullanılmaktadır.

1.5.1.1.1.1. Sultân / Pâdişâh / Şâh

Kâinâtın idâre edicisi olan Hak Teâlâ'yı temsil etmektedir. Mülk bir, sultânı birdir (532/795):

Cümle birlikden dolupdur ulu şâr
Sultânı bir bir olupdur her diyâr (549/1026)

Altı cihetdür velâkin cânı bir
Sultânı bir mülki bir seyrânı bir (584/1435)

Sultân; hüküm ve hikmet sahibidir, noksânı yoktur, ganîdir (484/151). Her yerde hâzırdır (518/600; 555/1100). Ezelî ve ebedîdir (644/2237). O, cümle âlemde sultândır (682/2737; 683/2752). O'nun tahtı gönüldür (584/1432); haberi akla sığmaz (670/2576).

Sultân, âlemi insan için yaratmış ve âleme onun sûretinde tecellî etmiştir:

Cümle şey kim deprenür nedür cânı
Kimün içün düzdi sultân sayvânı (519/686)

Âdem donıyla geldi bunda sultân
Âdem eşkere oldu özi pinhân (676/2650)

Bütün sûretlerde görünen aslında şâhdır. Kulun dirliği O'nunladır; varlığı da O'ndan ayrı değildir (533/818; 534/827-828; 622/1938):

Sen özünü andan ayru görmegil
Her kulı sultândan ayru görmegil (534/820)

Cümle bunlar mazhârıdur ol cânun
Perdesidür cism ü sûret sultânun (582/1412)

Sultânın mânevî sûreti; nûr-ı Muhammedî'dir (623/1963). Aynı şekilde, Allah'ın bütün mertebelerdeki tecellîlerine mazhâr olması hasebiyle insan-ı kâmindir. Onu gören şâh görmüş gibi olur (602/1676). O, sultânın dostu ve sırdaşıdır (624/1964). Birlikleri dâimîdir. Hak Teâlâ onun sûretini kendisine perde eylemiştir (602/1677; 603/1695):

Hem-dem olmuş ol kişi sultân ile

Cümle 'âlem ana müştâk cân ile (615/1856)

Sultân andan ayru degül bir nefes

Oldur ahı sultân giydüğü libâs (624/1965)

Her kim sultâna ulaşmayı arzularsa, bu konuda ehil olması hasebiyle insan-ı kâmile başvurmalıdır (624/1966). Nefsinin hevâsına uyan kimseler O'na ulaşamazlar (535/843).

Şâh ile vuslat vâki olduğunda (593/1548; 671/2591) sır ayân olur, perdeler kalkar ve cümle âlem O'nu âşikâre görür ve bilir (560/1159; 585/1451; 651/2330; 671/2593; 675/2641):

Şâh ile vuslat oldu kamu hicrân

Kamu birlige batdı derd ü dermân (671/2594)

Sultân-ile biliş oldu her fakîr

'Ayân oldu eşkere görindi sır (533/813)

Götürdi perdesin ten cân yüzinden

Nikâb gitdi nâ-gâh Sultân görindi (674/2626)

1.5.1.1.1.2. Deniz / Bahr / Deryâ / Ummân / Bahr-i Muhît / Katre

Hak Teâlâ'nın Vahdet, Vâhidiyyet, Ferd ve Ahad mertebesindeki henüz taayyüne geçmemiş varlığını temsil etmektedir.³⁵ O, öyle bir denizdir ki bütün âlemi kaplamış, her şeyi içinde gark eylemiştir. O'ndan başka hiçbir şey kalmamıştır (647/2267; 666/2528; 669/2562; 670/2575; 676/2659):

Bir denizdür kim dolupdur bahr u ber

'Âlemi gark eylemişdür ser-be-ser (550/1043)

Ol denizdür cümle gark olmuş ana

Dahi kim vardur ki diyem ben sana (640/2186)

Bu denizin dibi ve kenarı yoktur, ucu bucağı görünmez:

³⁵ Ögke, *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*, s. 117.

*Bu bahrin ne dibi var ne kenârı
Ne hisâbdur ki bilinmez şümârı (668/2554)*

*Bu ne deryâ ki hiç yokdur pâyânı
Bu ne kândur ki belürmez mekânı (677/2666)*

Katre, denizden ayrı değildir (593/1550; 643/2225). Bütün mahlûkât katreleri, Hak deryâsından meydana gelir. Hak deryâsı/ummânı, bütün mahlûkât katrelerinin içine dolar (674/2634; 683/2749). Vücûd katresi aşk ile ummânâ döner (673/2612). Vuslat gününde ise bütün katreler ummânâ döner (672/2604). Her bir kul, uçsuz bucaksız deniz görünür:

*Bahr-i bî-pâyân görindi her bir çâker
Matlûba maksûda yetdi her sefer (631/2065)*

Dalganın aslı denizdir. O, denizden ayrı ve denizin gayrı değildir (631/2059, 647/2269-2271). Bütün sıfatlar da denizin dalgası mesâbesindedir:

*Ol denizün mevcidür cümle sıfât
Evvel ü âhir bu cümle hikâyet (647/2268)*

Ledünnî ilim denizine yüzmeyi bilen, gavnâs olan ârifler girerek mârifet ve hikmet cevherleri çıkarırlar (474/3; 522/652; 541/915; 667/2532):

*Gavnâs didiler seni bu ma'nî denizinde
Ne buldun eyit bârî gönül bu kân içinde (547/998)*

1.5.1.1.1.3. Güneş / Şems / Âfitâb

Yeryüzündeki ışığın kaynağı güneştir. “Allah göklerin ve yerin nûrudur”³⁶ âyetinde geçtiği üzere, varlığın kaynağı da gün gibi apaçık olan Hak Teâlâ’dır. Güneş, kendi yaydığı ışık sayesinde görünmektedir. Hak Teâlâ da tecellîleriyle kendisini gösterir (542/927). Ehil olmayan kimseler ise O’nun tecellîlerini olması gerektiği gibi göremezler:

*Degme göz dogru bakamaz güneşe
Külâh-ı devlet mi konar her başa (587/1474)*

Güneş ve zerre birbirinden ayrı değildir. Güneşin ışığı bütün mahlûkâta sereyân ederek ayırım gözetmeksizin her şeyi aydınlatmaktadır (652/2339):

*Güneşi fark eylemegil zerreden
Şöyle gitmiş tevhîd yolınca giden (646/2259)*

Bu ne güneş kamu zerreye dolmuş

³⁶ Nûr 24/35.

Bu ne zerre güneşden rûşen olmuş (678/2684)

Vuslat günü geldiğinde hakikat güneşi, kendisini örten bulutlardan sıyrılarak ebed mülküne doğar (593/1549; 624/1968; 673/2620; 674/2624). O'nun ışığı bir daha karanlık olmamacasına her yeri kaplar (584/1438; 586/1456). Bütün gözler O'nun nûruyla görürler (550/1038). Sârî olduğu her şey o güneşe döner, kemâle ulaşır (559/1156; 572/1311):

Zerreler de güneş oldu eşkere

Bir güneş şu'lesi düştü her yire (532/797)

Zerre-y-ile birliğe batdı güneş

Gevheriyle nice döndü kara taş (631/2063)

1.5.1.1.1.4. Cân

Rûh, sevgili, dost.³⁷ Hak Teâlâ'yı sembolize etmektedir. Cümle mevcûdat bir cân ile diridir (593/1554). O, bütün cânların cânıdır (678/2688). Tende cân olan, söyleyen de O'dur (654/2366; 682/2734). O, sûretin ardına gizlenmiştir. Nâmı vardır ancak nişânı görünmez (669/2557,2559). Yegânedir (667/2532; 679/2698). Mekânı gönüldür (670/2571). Zamandan münezzehdir (677/2670). Evvel'dir, Âhir'dir (682/2736).

Câna ulaşmak isteyen kimsenin, teninden geçmesi gerekir (580/1407). Vuslat gerçekleştiğinde her şey cân olur, cân ile ten birlik olur, ikilikten eser kalmaz:

Cânla birliğe batdı cümle ten

Îmân ile bir vücûd oldu gümân (650/2318)

Kamu varlık cân oldu ten görünmez

İkilikten eser nişân görünmez (672/2602)

Cân ile bir olmanın diğer bir yolu da aşkla bilişmektir:

Gel gel i gönül 'ışkı bilen küllî cân oldu

Her işüm 'ışk-ıla gör ki birden insân oldu (636/2132)

1.5.1.1.1.5. Yâr

Sevgili, dost.³⁸ Yâri arzulayan gönlün, yersiz hayallerini ve heveslerini bir kenara bırakarak aşkın eteğini tutması (610/1782); benlik davasından geçerek yârin eşiğine yüz sürmesi gerekir. Yâr, aşk ile güzeldir (671/2583). Yârin dışındaki yücelikten yoksun

³⁷ <https://www.lugatim.com/s/can> (26.06.2024).

³⁸ <https://www.lugatim.com/s/yar> (26.06.2024).

kimselerin söyledikleri sebebiyle yâr ile anlaşmazlığa düşülmez (517/595). Yârin sırrı başkasına verilmez (533/805).

Yâr yolunda âşık çok acı çeker ve horlanır (497/327; 505/432). Vücûdu, yârin cevri ü cefâsından dermânsız kalır. Gönlü de yine onun hasretinden hasta düşer. Bu derdin devâsı, aşkla duâ etmektir:

*Yârdan vefâ yok 'ışk işine müdârâ bilmen
Bu cefâ benim küllî vücûdumu kurutdı (684/2759)*

*Yâr yâr diye uş hasret ile haste-dil oldun
Derdüne gönül 'ışk-ıla gel bir du'â eyle (610/1781)*

Yâr ile vuslat gerçekleştiğinde ağyâr kalmaz, her şey yâr olur (586/1455).

1.5.1.1.2. Hz. Peygamber İle Alâkalı Metaforlar

Eserde Hz. Peygamber ile alâkalı olarak; sultân, gevher / güher, mâden / kân, güneş, delîl, sâkî, nakd, mihmân, nokta ve Zülfikâr metaforları kullanılmaktadır.

1.5.1.1.2.1. Sultân

Bütün varlıkların yaratılma sebebi olması dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v.), ezel bezminde tenden ibâret olan insanların cânı ve sultânıydı. Orada herkes onu görmüştü:

*Ol zamânda sâkîmüz sultân idi
Biz kamumuz ten idük ol cân idi (574/1333)*

*Halk kamu görmüşler idi sultânı
Bu mülke kalmazdan öndin seyrânı (575/1346)*

O, rûhlar âleminin sultânı olduğu gibi şehâdet âleminin de sultânıdır (575/1342). Hz. Muhammed (s.a.v.) Sultân, ârifin gönlüne misâfir olmaktadır (570/1279,1282):

*Bir durıgel bak ki Sultân geldi uş
Gözün aç sâhib-i meydân geldi uş (569/1266)*

*Dâ'imâ sultân mı gelür mihmânâ
Bu kaçan olur müyesser her cânâ (570/1281)*

*Nevbeti çalındı sultân geldi uş
Dur ahı uş bize mihmân geldi uş (571/1288)*

1.5.1.1.2.2. Gevher / Güher³⁹

Hiz. Peygamber'in rûhu. O cevherde hikmetler gizlidir. O, âlemin yaratılış sebebidir. Yer-gök, kara-deniz ondan meydana gelmiştir:

Mustafâ'nun cânı bu gevher idi
Ol güherde bunca hikmet var idi
Hak nazar itdi o gevher terledi
Andan oldu bu cihânun bünyâdı
Terledi su oldu akdı ol güher
Andan oldu yer ü gök ü bahr u ber (477/50-52)

Nûr-ı Muhammedî cevherinin karşısında bilcümle mahlûkât sedef mesâbesindedir:

Cümle vücûdlar sadehdür ol güher
Cümlesi kın bigi oldur Zülfikâr (623/1962)

O; hakikat bahri, saâdet cevheri, cümle cihân halkının en mükemmelidir (624/1967).

1.5.1.1.2.3. Mâden / Kân

Varlığın kaynağı olan hakikat-i Muhammediyye. Yaratılanların tümü bu hakikatten ve bu hakikat için yaratılmıştır:

Mustafâ cânından oldu cümle cân
Cism ü cânın ma'deni oldur hemân (478/60)

Cümle şey'in ma'deni oldur hemân
Anun-ıla zeyn olupdur dü cihân (623/1955)

1.5.1.1.2.4. Güneş

Hiz. Peygamber'i temsil etmektedir. Umûmiyetle kötülüğün hüküm sürdüğü câhiliye dönemine Hiz. Peygamber güneş gibi doğmuştur:

Bu hâliyle şöyle kalmışdı cihân
Mustafâ güneşi togdı nâ-gehân (503/407)

1.5.1.1.2.5. Delîl

Yol gösteren, kılavuz, rehber.⁴⁰ Delîli Hiz. Peygamber olan kimse hasetçi olmaz:

³⁹ Kaygusuz'un Hiz. Peygamber için gevher metaforunu kullandığı, *Gevhernâme* isimli müstakil bir eseri bulunmaktadır. İlgili eser ve muhevâsı için bkz. Mehmet Akalın, "Kaygusuz Abdâl'in *Gevhernâmesi*", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 10/1 (1979), ss. 189-197; Güzel, *Kaygusuz Abdâl Külliyyatı*, ss. 817-821; Hüseyin Özcan, "Kaygusuz Abdâl'da Hiz. Muhammed Sevgisi ve *Gevhernâme*", *Kaygusuz'un Bilge Torunu Abdurrahman Güzel'e Armağan*, ed. Hamiye Duran, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2016, ss. 237-246.

Hasûd olma delîlün Ahmed ise

Yohsa dönme gönlün andan yâd ise (635/2114)

1.5.1.2. Âlemle Alâkalı Metaforlar

Gülistân'da âlemle alâkalı olarak; perde / hicâb / nikâb / burka, çarh / çarh-ı felek / gerdiş, çöl / deşt / sahra / beyâbân, nakış, saray, katre, diken, dalga / mevc, zünnâr, kervânsaray / hân, pergâl, sayvân, varak, gölge / sâye, imâret, meydân, tuzak, zulmet, bâzâr, bulut, kâf-nûn, sermâye, vîrân, ayna, bostân, cîfe, dükkân ve günbed metaforları kullanılmaktadır.

1.5.1.2.1. Perde / Hicâb / Nikâb / Burka

Hicâb, istenilen ve kastedilen şey ile isteyen ve kasteden arasına giren perdedir.⁴¹ Gaflet, kulun hakîkati görmesini engelleyen perdelerden biridir (535/833-834; 599/1632-1633; 661/2462). Kişinin kendisi de kendisine perde olabilir (551/1053-1054; 575/1348; 582/1404-1405; 636/2131). Böyle bir durumda menzile ulaşabilmek için benliğin terk edilmesi gerekir:

Sen hicâbsun kend'özüne sen hicâb

Sen seni terk idebilsen hoş sevâb

Sen özünden kurtulıbsen hemân

Cân olurdun gider-idi cism ü cân (551/1055-1056)

Kulun tâati bile kendisiyle Allah arasında perde oluşturabilir (556/1118). Perdeler, mürşîd-i kâmil öncülüğünde ortadan kaldırılabilir (613/1825; 619/1897-1898). Aşk ile bakan gözde hiçbir perde olmaz (510/492; 522/655; 611/1800; 621/1936; 630/2052; 645/2246; 682/2741). Öyle ki aşk Hakk nûrudur:

Var var i gönül 'ışk gözine perde hicâb yok

Zira ki bu 'ışk Hakk nûridur 'ışka 'aceb yok (613/1828)

Nihâî menzile ulaşıldığı vakit ise bütün gözlerdeki perdeler kalkar ve Hak Teâlâ herkese ayân olur (560/1159; 618/1884; 632/2074; 649/2305; 671/2593; 672/2608; 673/2620; 675/2641; 684/2769). Orada, yaratılmış ile yaratan birdir:

Görindi Hak hicâb gitdi aradan

Vâhid oldı yaradılmış yaradan (685/2780)

⁴⁰ <https://www.lugatim.com/s/delil> (26.06.2024).

⁴¹ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslâm Tasavvufu*, çev.. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, s. 344.

1.5.1.2.2. Çarh / Çarh-ı felek / Gerdiş

Gökyüzü, kâinat, felek.⁴² Dönme, devretme.⁴³ Göklerde ve yerde olan her şey Allah'a aittir (687/2802; 688/2817):

Kamu gelüp giden gerdiş anundur

Âdem bahâne oldı iş anundur (676/2651)

O, tüm bu oluşlardan ve zamandan münezzehtir:

Bu ne cândur ki gerdişden münezzeh

Bu ne güneş bu ne yıldız bu ne mâh (677/2670)

Çarkın dönme sebebi insan-ı kâmil / nûr-ı Muhammedî'dir (540/910; 562/1183-1184):

Çarh-ı gerdûn anun-içün raks urur

Fermânunda eşyâ kullığa durur (525/705)

Mustafâ nûrından aydın ay gün

Çerh-i gerdûn anun 'ışkından cünûn (622/1950)

Bana secde kıldı gökdeki melek

Benüm için gerdîşe geldi felek (653/2352)

Çark, durmaksızın dönerek ömür sermayesini tüketmektedir (570/1284).

1.5.1.2.3. Çöl / Deşt / Sahra / Beyâbân

Dünyayı, kesret âlemini temsil etmektedir. Çöl, şeytan tabiatlı kimselerin yeridir (559/1154). Gâfil olan insanlar da burada yabânîleşerek hayvanlar gibi gezerler ve yollarını kaybederler (565/1208; 566/1225; 567/1239). Böyle kimselere yol gösterecek bir mürşid gerektir:

Zira bunlar vahşî olmuş sahrâda

Bir kişi gerek ki bunları yide (567/1241)

Burada sâlike gereken, yolu gözetmektir. Sâlik yolu gözettiği takdirde mürşid ona yardım eder ve onun elinden tutar (634/2108; 660/2449).

Sahrâya düşmemenin bir yolu da insanın kendisini bilmesidir (579/1391):

Özüne bürün sen i gönül sahrâya düşme

Sen de biledür i gönül ol dilber-i agyâr (521/639)

⁴² <https://www.lugatim.com/s/çarh> (26.06.2024).

⁴³ <https://www.lugatim.com/s/gerdiş> (26.06.2024).

1.5.1.2.4. Nakış

İnsanı en güzel sûrette yaratan Hak Teâlâ,⁴⁴ kâmil insanın sûreti nakşında âşikare görünür (553/1072). Kâmil olan kimseler de sûret nakşına baktıklarında onu işleyen nakışçıyı görür ve bilirler (476/39; 479/81; 585/1440). Nakışta gizli olan nakkâş aslında gün gibi açıktır ancak gâfil olan kimse bu hakîkatten bihaberdir. Sûrette kalmada âdetâ ısrar eder (579/1390). Maksûd nakkâş ise, nakşa bakılıp kalınmamalıdır (583/1422).

Vuslat günü geldiğinde güneş doğar ve zulmet gider. Sûret nakşının perde olduğu nakkâş, herkes tarafından açıkça görünür:

*Bu surat nakşında nakkâş eşkere
Bî-hicâb görindi cümle gözlere* (573/1320)

*Güneş dogdı aradan gitdi zulmet
Görindi ol ezel nakkâş-ı üstat* (674/2624)

Zâhir, bâtin ne varsa her şey O olup, cisim ve ten bu hakîkati görmeye perdedir (641/2199). Buradan hareketle zerre ile güneş, nakış ile nakkâş aslında birdir (642/2210).

1.5.1.2.5. Saray⁴⁵

“Serây didüğümüz uşda bu cihândur”⁴⁶ diyen Kaygusuz, türlü nimetlerle donatılmış dünyâyı saraya benzetmektedir. Dünya sarayının her şeyiyle tertip edilme sebebi insandır (606/1723-1724):

*Benüm için zeyn olupdur bu sarây
Zâhir ü bâtin ne kim var cümle cây* (653/2353)

Burada intizamlı bir işleyiş hâkimdir:

*Hoş düzülmüş tertîbiyle bu sarây
Ay ü gün doğar dolanur pey-â-pey* (592/1536)

Saray, nûr-ı Muhammedî ile aydın olmuş; güneş ve ay ışığını ondan almıştır:

*Ol nûr ile aydın olmuş bu sarây
Pertevindendür ol nûrun gün ü ay* (562/1191)

⁴⁴ Tîn 95/4.

⁴⁵ Kaygusuz’un, dünyâ hayatını temsil etmek üzere saray metaforunu kullandığı *Saraynâme* isminde müstakil bir eseri bulunmaktadır. İlgili eser ve muhtavâsı için bkz. Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, haz. Abdurrahman Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010; Güzel, *Kaygusuz Abdâl Külliyyatı*, ss. 985-1043; Mersiye Şallı Koç, *Kaygusuz Abdâl’in Saraynâme Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Antalya 2022, ss. 33-100.

⁴⁶ Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 292.

1.5.1.3. İnsan ve Onun Varlığı İle Alâkalı Metaforlar

1.5.1.3.1. İnsan ve İnsan Tipleri

Gülistân'da insan ve insan tipleri ile alâkalı olarak hayvan, libâs / don, hasta / bîmâr / rencûr / sayru, kul / bende / esîr, ayna/ gözgü / mir'ât, cân, gül, sâkî, hâm-puhte, mâden / kân, tersâ / zünnârân, altın, diken, eşek, hazîne / genc / genc-i nihân, karga / zâg, tüccâr / tâcir, yıldız / kevâkib / sitâre, kimyâ / kimyâ-yı saâdet, türâb / hâk / gubâr, sebîl, baykuş, dîv / gül-i beyâbân, gölge, kerkes, mâh / bedr / ay / hilâl, pul, deve, fakîr, kamış, peleng, kuş, mihmân, saksâğan, balık, bardak, câm, çemen, deniz / bahr / bahr-ı muhit, dürdâne, eşek arısı, Hızır, koyun, köpek, kurt, neml, sarhoş, sermâye, Süleymân, şîr, tilki, tûtî ve vezir metaforlarına yer verilmektedir.

1.5.1.3.1.1. Hayvan

Hakîkate eremeyen kişiyi temsil etmektedir. İnsan türlü türlüdür. Kimisinde insan tabiatı ağır basarken kimisinde hayvan tabiatı ağır basmaktadır (607/1742-1743; 665/2508). İnsan tabiatının ağır bastığı kimse, daima aşk fikrine dalmış; hayvan tabiatının ağır bastığı kimse ise nefsine takılıp kalmış bir hâldedir:

*Âdem disen sûretde cümle âdem
Velî kimisi puhtedur kimi hâm
Kimi hayvân bigi nefsine kalmış
Kimi dâ'im bu 'ışk fikrine dalmış (666/2523)*

Nefsini bilmeyen, bilmeyi talep dahi etmeyen kimse; görünüşte insan gibiyse de özü hayvandan beterdir (522/662; 523/664,673; 524/676,680; 545/974; 559/1153; 567/1234; 662/2464,2474; 663/2482). Mertebe bakımından hayvanın nitelikleri ondan daha üstündür (523/666). Bu kimseler, geldikleri yeri unutarak dünya sahrâsında yabânîleşmişlerdir. Her birisine onları doğru yola çekip götürebilmek için bir yular; bir de çoban gereklidir:

*Her biri kendü işinde ferâgat
Sahrâya düşmüş gezer hayvân-sıfat
Geldüğü vatani unıtmış bular
Her birine gerek idi bir yular
Zira bunlar vahşî olmuş sahrâda
Bir kişi gerek ki bunları yide (567/1239-1241)*

İnsan-ı kâmil sözü, hayvan tabiatlı olan kimseye sorulmaz, söylenmez. Zira âb-ı hayât olan ilm-i ledünnün kıymetini yalnızca Hızır ve onun tabiatındaki insan-ı kâmil bilir (519/680):

Âb-ı hayâtun kadrini Hızır bilir ancak

Bu şerbeti sen sakla gönül hayvâna virme (618/1895)

Hayvan tabiatlı kimse aşktan da anlamaz. Bu aşk, insanın mahlûkât üzerindeki üstünlüğünün sebebidir (645/2247). Tabiatı böyle olan kimsenin her huyu insana sıkıntı verir (524/677). Böyle bir kimseye gereken; aşk eteğini tutması ve bir insan-ı kâmil nezâretinde hayvânî huylarını, vasıflarını terk etmesidir (660/2437).

1.5.1.3.1.2. Libâs / Don

Sûreti temsil etmektedir. Allah, insanı kendi sûretinde yaratmış,⁴⁷ onun sûretinde sır olmuştur (579/1403; 582/1404; 602/1677; 638/2158; 639/2176; 653/2356; 663/2479; 676/2650):

Hakk âdem donıyla geldi meydâna

İş Hak'undur âdem oldu bahâne (606/1729)

Âdem ile bile geldi ol Kâdir

Bu âdem donı içinde oldu sır (607/1740)

Kendözin insân donunda gizledi

Her insân yüzine perde yüzledi (580/1405)

Kendözin insân tonına gizledi

İnsânun yüzine perde yüzledi (581/1395)

İnsanlar huy, mîzaç, meşreb vb. bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedirler:

Astarı yüzi bellidür her donun

Lezzeti yiründe hoşdur her hânun (588/1489)

Yirlü yiri var bu cümle nesnenün

Ayru libâsı donı var her cânun (591/1521)

1.5.1.3.1.3. Hasta / Bîmâr / Rencûr / Sayru

Nefsini bilmeyen, hakîkatten gâfil olan kimseyi temsil etmektedir. Böyle bir kimsenin ömrü; dertli, hasta, çaresiz, habersiz ve boş yere geçer (557/1127; 558/1144-1146; 559/1144):

‘Ömri geçce kendüzini bilmege

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, nşr. Abdülmâlik Mücâhid, Dârü's-selâm, Riyad 1999.

*Harc ide 'ömrini fenâ sevdâya
 Gaflet ile şöyle kim bîmâr ola
 Şekli insân ola kendü hâr ola
 'Ömri geçe şöyle kendü bî-haber
 Rencûr u hasta garîb ü bî-tumâr (544/961-963)*

Böylesi bir durumda, gaflet hastalığına düşen kişi; hâlini, derdini saklamadan dile getirmelidir. Dardına dermân olan ilacı, bünyesine göre tertip edecek bir tabîbe başvurarak özünü tedavi etmeli ve gaflet uykusundan uyanmalıdır (545/971; 547/994; 548/1005; 541/923; 535/834; 558/1149-1150):

*İy dirîgâ geçdi 'ömrün bî-hâsıl
 Rencûr u haste vü nâşî kem 'âkıl
 Sana gerek idi şimdi bir tabîb
 Dardüne ilâç kılardı iy habîb
 Bağlayardı datlu dürlü şerbeti
 Gaflet ile bîmâr olmuşsın katı (557/1127-1129)*

Hasta olan kişinin perhiz de yapması gerekir (547/993). Aksi takdirde sıhhatli olan kişilerle birlikte menziline ulaşamaz (629/2043). Bu gaflet hastalığından kurtulabilen kişinin mekânı lâ-mekân âlemi olur (557/1131).

1.5.1.3.1.4. Kul / Bende / Esîr

İnsan, ete kemiğe bürünerek şehâdet âlemine inmesiyle birlikte bende olmuş, bende düşmüş, bağlanmış:

*Bu teni giyelden oldun bende sen
 Düşdüğün bu sebeb oldu bende sen (637/2147)*

Bütün bendelerin aslı nûrdur (563/1200). Hak Teâlâ, her bir bendenin hâlini bilir ve kimsenin ayıbını yüzüne vurmaz (517/591). Aşk da insanı kendisine kul eyler (596/1590; 605/1719):

*Gel gel i gönül 'ışk beni kendüye kul eyler
 Her ne ki gönül 'ışk ide küllî usûl eyler (596/1589)*

*Ben sultân idüm öz hâlûme kendü işümde
 'İşkî görelî sıdk ile ben 'ışka kul oldum (617/1880)*

Aşkın kulluğuna sıdk ile durulur. Ahde vefâ gösterilir. Aşka kul olan kimse makbûl olur, merdûd olmaz (687/2807). Vuslat gerçekleştiğinde bütün bendeler âzâd olurlar (650/2315). Hak Teâlâ onların hepsine mağfiret eder (586/1459)

1.5.1.3.1.5. Ayna / Gözğü / Mir'ât

Hak Teâlâ'nın zât, sıfat, isim ve fiillerinin en mükemmel şekliyle tecellî ettiği varlık insan-ı kâmilidir. İnsan-ı kâmil, âlemde olan her şeyi kendisinde bulundurması dolayısıyla bütün âlemin aynası konumundadır (552/1059; 579/1404; 618/1890; 653/2350):

*Ol kişidür ol bî-nişândan nişân
Hak anun yüzinde görünür 'ayân
Âyine oldur bu cümle gözlere
Nûr viren ol bu kamu yılduzlara (526/715-716)*

*Gözğü oldu 'âlem içinde âdem
Gözğü içinde görindi her makâm
Âdem oldu cümle şeyden pes murâd
Hak âdemde 'ayân oldu hakikat (496/308-309)*

*Kamu 'âlem dâhil oldu âdeme
Âdem oldu mir'ât cümle 'âleme (675/2643)*

İnsanlar da birbirlerinin aynalarıdır. Herkes, baktığı kişide kendinde olanı görür (592/1540).

1.5.1.3.2. Nefs

Eserde nefis ile alâkalı olarak, şişe ve at metaforları kullanılmaktadır.

1.5.1.3.2.1. Şişe

Nefsin çok değer verdiği ar ve namustan geçmeyi, şişeyi taşa çalma eylemi temsil etmektedir. Aşk yolumu tutan kimsenin nâmus şişesini taşa çalması; benliğinden geçmesi, kınayanın kınamasından korkmaması gerekir (643/2212):

*Nâmûs şişesin ur taşa gel 'ışk etegin tut
Derdüne çâre iste bu dermân nazarında (686/2791)*

1.5.1.3.2.2. At

Nefsi temsil etmektedir. Nefs atına binen, nefsinin hevâ ve heveslerine uyan kimseler Hak Teâlâ'ya ulaşamazlar:

Sebük-bâr olmuşsın bu nefsün atına
Varabîlmezsin pâdişâh katına (535/843)

1.5.1.3.3. Kalp-Gönül

Eserde kalp ve gönül ile alâkalı olarak; ayna, vîrân / vîrâne, ev / bark / hâne, defter / dîvân / varak / kırtas, sedef, dükkân, mâden / kân, pas / jengâr, şehir / şâr, bağ / bostân, hazîne / genc, imâret, deniz / bahr / ummân, gavvâs, sayyâd / avcı, sultân / pâdişâh, kal 'a, dellâl, durak, meyhâne, saray ve üstâd metaforlarına yer verilmektedir.

1.5.1.3.3.1. Ayna

Hak Teâlâ'nın tecellîlerini yansıtan kalbi/gönlü temsil etmektedir. Hakikat yolunun yolcusu, bu tecellîleri tam anlamıyla yansıtabilmek için nefsini bilmeli ve âşık olmak sûretiyle gönül aynasındaki mâsivâ kirini, pasını silmelidir (497/325):

Çün gitdi hicâb aradan vuslat taleb eyle
'İşk ile gönül âyînesinde çün gubâr yok (641/2189)

Nefisini bilen, ondan kurtulabilen, nihâyetinde gönül aynasındaki pası silebilen kimse; her şeyin kıblesi olan insan-ı kâmil mertebesine ulaşır (552/1070). Bu mertebeye ulaşabilmek için kâmil bir mürşide tâbi olmak gerekir. Mürşid-i kâmil; mürîde nefsinin bildirir, onun gönül aynasının pasını giderir ve gözünü hakîkate açar (613/1819).

Hak Teâlâ ile vuslat gerçekleştiğinde bütün gözler aşkla açılır, hakikat ortaya çıkar, yalan dolan kaybolur. Gönül aynasında kir, pas kalmaz; tertemiz olur (533/811; 675/2639) ve Hak Teâlâ gönlün içinde görünür, bilinir (497/326):

Nâ-gâh cân gözgü'sinden gitdi jengâr
Görindi gönül içinde bu dilber (675/2640)

1.5.1.3.3.2. Vîrân / Vîrâne

Âşığın aşk ateşiyle yanan, harap olan gönlü vîrâne gibidir (552/1062; 581/1401; 617/1876). Gönül vîrânesi aşk hazînesiyle doludur (667/2534; 676/2660). Bu vîrâne, aşk ile genc-i kadîm olur, imâret hâline gelir. Bu defa da vücûd vîrâneye döner (672/2597; 679/2694):

Bu 'ışk-ıla sen vallah gönül 'imâret oldın
Velî ki benüm vücûdum virâneye döndi (673/2616)

Genc-i vîrân olan gönül, insanın içindedir ancak gafil olanlar bundan habersizdirler:

Kamu 'âlem âdem katunda mâtdur

Âdem de bilmedi ne hikâyetdür

Câna sorarsan ki cân dahı bilmez

İçinde genc-i virân dahı bilmez (666/2529; 667/2530)

İnsan-ı kâmil, gönül vîrânlarındaki saâdet hazînesidir:

Benem tek bir müfret dü cihânda

Sa 'âdet genciyem her bir vîrânda (658/2411)

1.5.1.3.3.3. Ev / Bark / Hâne

Hiz. Peygamber'in ifâdesi ile gönül Hakk'ın evidir. Bütün gönül hâneleri O'nunla doludur (688/2815):

Çün Hakk evidür Seyyid ü Muhtâr söz-ile dil

Hakk'ı tanıyan Hakk'a gönül olmaya kostak (483/148)

Dolayısıyla herkes Hakk'tan haberdâr olmalı, gönül evinin ve içerisindeki misafirin mânâsını kavramalıdır:

Sen Hak evisin Hakk'dan iy niçün haberün yok

Bu ev ne-y-imiş evdeki mihmân nedür anla (511/504)

Bazı kimseler bu hâlden gâfil olmuşlardır:

Zünnârân ki evinde dolu varlık

Derledügi dâ'im neccârî dirlik

Özin bilmez bilene dahı sormaz

'Ayândur genc velî ki gözi görmez (661/2460-2461)

Vuslat vâki' olduğunda bütün gözlerdeki perdeler kalkar. Herkes âlemlerin şâhı olan Allah'ı gönül evinde görür ve bilir (671/2593).

1.5.1.3.3.4. Defter / Dîvân / Varak / Kırtas

Kalbi/gönlü temsil etmektedir. Ârifin gönül dîvânında aşk ve tevhid yazılıdır (548/1017; 678/2678):

'İşk oldı pîşe gönlümün dahı pîşesi yok

Bu 'ışk yazılır dâ'ima gönlüm dîvânında (676/2662)

Tevhîd yazılır dâ'imâ gönlüm varakında

Zîrâ ki bana 'ışk-ı hakikat harîf oldu (645/2245)

Hak Teâlâ'nın tecellîsiyle gönül defterinde yazılı olan hakîkate ait bilgiler câhil kimselerden gizlenir:

Her hasîsden sakla bu esrârı sen

Her nâ-dâna açma bu defteri sen (506/439)

1.5.1.3.3.5. Sedef

Feyz-i ilâhî neticesinde aşk ve mârifet incilerinin meydana geldiği, ârifin gönlünü temsil etmektedir: (590/1515):

Kendözünü bildün ise merdâne

Bite gönül sadefinden dür-dâne (603/1683)

Sarrâflık idüp incü-fürûş olalı 'aklüm

Gönlüm sadeği içinde 'ışk dür-dâne geldi (624/1975)

Bütün gönül sedefleri, Hakk'ın en mükemmel biçimde kendisinde tecellî ettiği insan-ı kâmil cevheriyle (526/717), nihâyetinde ise Hak Teâlâ ile doludur (531/782). Hakîkate sedefin ve cevherin kaynağı birdir. Bütün sedefler de bir cevherdir (585/1443):

Kâni birdür bir güherdür her sadeğ

Kanda baksan bir görinür her taraf (564/1202)

1.5.2. Bilgi Alanı İle Alâkalı Metaforlar

Gülistân'da bilgi alanıyla alâkalı olarak; cevher / cevâhir / güher / inci / dürr / dürdâne / hazîne, uyku, şeker / kand / tatlı / şerbet, hazîne / genc / genc-i pinhân, amber / müşg / nâfe, zulmet, tûtiyâ, bal, armağan, mâh / bedr / ay / hilâl, âb-ı hayât, helva, semer, şarâb / mey, yemiş, güneş, kimyâ-yı saâdet, mânâ hânı, pınar, pul ve sermâye metaforları kullanılmaktadır.

1.5.2.1. Cevher / Cevâhir / Güher / İnci / Dürr / Dürdâne / Hazîne

Mârifet ve hikmeti temsil etmektedirler. Mânâ denizine dalan ârifler, mârifet ve hikmet cevherleri çıkarırlar (474/3; 547/997; 667/2532). Çıkardıkları cevherleri, yine kendileri gibi onların kıymetini anlayabilecek yetkinlikte sarraf olan âriflere sunarlar; anlayamayacak olanlardan ise sakınırlar (474/5; 516/572; 520/634; 541/916; 627/2014):

Dürr ü cevâhir ü inci saçayın

Sarrâfa gevher dükkânın açayın (474/10)

Köpegün boynına incü dakmagıl

Gözlerün dogrıysa egri bakmagıl (543/942)

Mürîde, cevherin kıymetini mürşid-i kâmil bildirir (613/1821). Onun kılavuzluğunda nefsini bilir ve nihâyetinde gönül sedefinde mârifet incileri oluşmaya başlar (590/1515):

Kendözünü bildün ise merdâne

Bite gönül sadefinden dür-dâne (603/1683)

İnsan-ı kâmilin gönlü, bütün cevherlerin kaynağıdır (474/11; 515/570; 520/635; 521/637, 644; 597/1612; 604/1697; 653/2348; 654/2365; 657/2402):

Getüreyin yine dürr ü cevâhir

İssı bulsan⁴⁸ hem ganî vü hem fakîr

Ben bu metâ'ın kânını bulmuşam

Asl ile sâhibinden almışam

Bu metâ'ın aslı gönüldür hoca

Gönle Hak'dan açılır bir derece (521/645-647)

Âşığın dilinden dökülen sözler hep aşk ve mârifet cevherleridir (572/1306-1308; 592/1544; 639/2165, 2167; 683/2744):

'İşk-ıla cânım bilişeli mertebeme bak

Her nefesile dürr ü cevâhir saçar oldum (638/2151)

Gel gel i gönül 'ışk denizi taşıdı gönülde

Dürr ü cevâhir oldu bakun mevci bu dilde (661/2452)

Hakîkatte âşığa gereken, cevherlerden geçerek aşkı gözetmektir:

'İşk sermâyesi bâkî olur ziyâna varmaz

Sen 'ışkı gözet gevher i dür-dâneye⁴⁹ kalma (602/1673)

1.5.2.2. Uyku

Hakîkatin farkında olmayan kimse, uykuda gibidir. Gaflet uykusu, hayatı yalnız dünyadan ibaretmiş gibi gösteren bir belâdır (537/867):

Bu belâdur ahı gaflet uykusu

Bu hayâlün bile virür nâmûsı (536/849)

Bu uykudan bir an evvel uyanarak nefsi bilmek ve onu dizginlemek gerekir (504/416). Zira zaman akıp gitmekte, yoldaşlardan geri kalınmaktadır:

Sen gaflet-ile uykudasın geçdi bu devrân

Var vakti-y-ile kendüzüne bir kuyûd eyle (537/870)

⁴⁸ Güzel: bulsan.

⁴⁹ Güzel: gevheridür lâneye kalma.

Yatma ki menzile yetdi yoldaşun

Nice uykudur ahı kaldur başun (637/2138)

Benliğini terk edebilen gâfil, uykusundan uyanarak kendisini hakîkâten alıkoyan meşguliyetleri terk eder (551/1056-1060; 552/1067). Aşkın uğradığı gönül de uyanık olur 503/401; 681/2724):

Uyumış idüm gaflet içinde haberüm yok

*‘İşk geldi nâ-gâh gör ki nicesi bî-dâr oldum*⁵⁰ (668/2549)

Hak Teâlâ ile kavuşma anında uyku gider, her şey uyanır (573/1317):

Uyku gitdi cümle göz oldı bîdâr

Cümle yüz bir dîdâr oldı bir nazâr (649/2304)

1.5.2.3. Şeker / Kand / Tatlı / Şerbet

Mârifete dâir bilgiler ârifin dilinden şeker gibi dökülür (520/633; 639/2168). İrfân ehli olmayanlar bu şekerin tadını bilmezler (628/2028):

Karga ne bilsün şekerün lezzetin

Arpanun eşege sorun kıymetin (506/440)

Onu; lezzetini bilen, ehil olan kimselere sunmak gerekir (543/941; 659/2427):

Âb-ı hayâtun kadrini Hızır bilür ancak

Bu şerbeti sen sakla gönül hayvâna virme (542/936)

Gıdasın bilmek hoş olur her kuşun

Lokması şeker degüldür baykuşun (627/2013)

Gaflet hastalığına düçar olan sâlik, mürşid-i kâmilin şerbet gibi tatlı telkîni sayesinde şifa bulur:

İy dirîgâ geçdi ‘ömrün bî-hâsıl

Rencûr u haste vü nâşî kim ‘âkıl

Sana gerek idi şimdi bir tabîb

Derdüne ilâç kılardı iy habîb

Bağlayaydı datlu dürlü şerbeti

Gaflet ile bîmâr olmuşsın katı (557/1127-1129)

Câhillerin boş ve faydasız sözleri zehir gibidir, dinleyene zarar verir. Vuslat gününde her şeyin kemâle ermesiyle bu türlü acı sözler de şeker gibi tatlı olan tevhîde âit bilgilere döner (573/1315).

⁵⁰ Güzel: gör ki asa bî-dâr oldum.

1.5.2.4. Hazîne / Genc / Genc-i Pinhân

Aşk ve mârifet cevherlerinin bulunduğu yerdir. Her gönüle sığmayan bu hazîne (587/1469), insan-ı kâmilin gönül vîrânesindedir (474/11):

Cevherîyem ‘acâib kân bulmuşâm

Cân içinde genc-i pinhân bulmuşâm (520/635)

Gönlümde bu ‘ışk sa ‘âdet-i⁵¹ genc-i ezeldür

Genc ile dolu gör ki ne vîrâneyi buldum (667/2534)

Bu hazînenin sahibi Hak Teâlâ’dır ve içi O’nun varlığıyla doludur:

Bulduğum ol hazînedür kim anun

Varlığı anda dolupdur sultânun (687/2797)

Hakîkâte eremeyen kimseler, mânâ hazînesinin kendilerinde gizli olduğunun farkında değildirler (661/2451,2458; 662/2463; 667/2530):

Nice bir gezersin düz ü yabanda

Bu genci bulmayasın bu vîrânda (661/2450)

Özin bilmez bilene dahı sormaz

‘Ayândur genc velî ki gözi görmez (661/2461)

Hazîneye ulaşan kimse, gafletin verdiği ızdıraptan kurtulur (661/2459).

1.5.2.5. Amber / Müşg / Nâfe

Derviş, misk kokusu mesâbesindeki hikmet ve mârifeti taşıyan ceylanı / mürşid-i kâmilî avlamak için yola koyulan avcıya benzetilmektedir. İşinde mâhir olan avcı, avdan eşi benzeri olmayan kokular elde ederek döner:

Gelmişem handân yüküm müşk ü ‘anber

Nâfe-i çîn’den getürdüm bî-nazar (520/636)

Yolu aşka düşen dervişin bütün söyledikleri ilâhî hikmet ve mârifet kokularıyla kokulanmıştır (474/7):

Müşke berâber kılaysın her sözi

İşidenün rûşen olsun cân gözi (475/12)

Bu ‘ışk i gönül bana safâ-nazar idelden

Her bir nefesüm nâfe-i müşk-i Hoten oldu (572/1306)

⁵¹ Güzel: sa ‘âdeti.

1.5.2.6. Aşkla Alâkalı Metaforlar

Gülistân'da aşk ile alâkalı olarak; od, aşk meydânı, genc / hazîne / güher / gevher, şarap / bâde / mey / mül, deniz / bahr / ummân / bahr-i muhit, tabl-ı melâmet, bâzâr, ok / yay, şem' / çerâğ, mecnûn / cünûn / dîvâne / şeydâ / şûride, câm / kadeh / zevrâk, yara / zahm, delîl, kân, sultân, yâr, defter / kitap / dîvân, güher / gevher, güneş, penâh, sarhoş / humâr / esrûk, hemrâh / halîl, kılavuz, tuzak, cân, dürdâne, ocak, sadef, şahbâz, tûtiyâ ve Zülfikâr metaforları kullanılmaktadır.

1.5.2.6.1. Od

Âşığın yüreğini, ciğerini yakan aşk, ateşe benzetilmektedir (505/431; 581/1401):

Var var i gönül derdüm içümde biter oldı

Bu 'ışk oduyla yandı cigerüm tüter oldı (652/2340)

Aşk ateşine düşen kişi mecnûn olur (491/251; 568/1258). Baştan ayağa yanar, kül olur (505/432; 552/1061; 617/1876; 681/2727):

Kişiyi aşk oduna yakan (515/563; 633/2086; 643/2212), sonra da içinde bulunduğu hâl sebebiyle onu azarlayan, gönüldür (515/565):

Vallah i gönül 'ışkla od'a beni yakarsın

Delürdi diyü yine benüm başuma kakdun (551/1048)

Gönül, kendi hâlindeki zâhid bir kimseyi dahi aşk ateşine düşürebilir (552/1062):

Zâhid kişiyem ben kanda bu 'ışk od'ı kanda

Dâ'imâ gönül bu belâyı bana duş eyler (568/1259)

Halkın Hallâc-ı Mansûr gibi ateşlere yanmasına aşk neden olmuştur (488/207; 593/1557). Bu aşk sebebiyle dile gelen aykırı sözler için dünyada mesuliyet yoktur:

'İşk oldı sebep Mansûr bigi halk oda yandı

Her ne dir ise dünyâda bu 'ışka kalem yok (635/2118)

Aşk oduyla yanan kimse için iki cihânda da azap söz konusu değildir (630/2055).

Ömrün geçici olduğu gerçeği hatırdâ tutularak aşkın başta olduğu her ânın kıymeti bilinmelidir (513/534). Öyle ki aşk odunun şulesi, her başa düşmez (522/657).

1.5.2.6.2. Aşk Meydânı

Âşığın mâşuk uğruna, Hallâc-ı Mansûr gibi, cânını, başını fedâ ettiği meydandır (547/997; 548/1014; 600/1655; 662/2471):

Başını kodı 'ışk-ıla bu meydân içinde

Ene'l-Hak urup dilberün zülfinde salındı (555/1110)

'İşk meydânında başunu top eyle i gönül
Issı dilesen gel berü sultân bâzârında (487/192)

Bu meydanda nice sultânlar da başlarını koymuşlardır (682/2732).

Kişi, canını, başını aşk ile nasıl feda edeceğini bilmiyorsa bu meydana hiç gelmemelidir (645/2251):

Hünerin var ise gelgil meydâna
Yohsa git derd-i ser olma insânâ (634/2111)
 Öğrenmek istiyor ise bir mürşid-i kâmile varmalıdır:
Oynat başunu 'ışk-ıla bu meydân içinde
Sen bilmez isen yürü bir üstâd taleb eyle (631/2069)

Âşıklar bu meydanda aşkları sebebiyle süvâri gibilerdir:

'Âşıklara bak 'ışk-ıla meydânda süvârdur
Atlan i gönül 'ışk eri piyâde gerekmez (644/2230)

1.5.2.6.3. Genc / Hazîne / Güher / Gevher

Aşk, âşık için iki cihanda saâdet gencidir (595/1574; 601/1657; 657/2406).

Gönül, aşk hazînesinin vîranıdır (560/1163; 627/2008; 639/2166; 667/2534; 672/2597; 676/2660), dükkânıdır (572/1308). İçi, vahdet ve mârifet cevherleriyle doludur (632/2071):

Her kim ki nişân virde gönülden nişânı bu
'İşk hazînesi dürr ü cevâhir dolu dirler (592/1544)

Bu hazînenin kilidi dildir:

Gönlümde bu 'ışk gevheri genc-i hazînedür
Bu hazneyi açmaga dilüm kilidüm oldu (575/1340)

Gönül vîranına yakışan, genc-i kadîm olan aşkı içinde bulundurmasıdır:

Benüm bu vîrân gönlüme 'ışk genc-i kadîmdür
Genc olmasa bu vîrâna vîrân yaraşur mı (659/2425)

1.5.2.6.4. Şarap / Bâde / Mey / Mül

Aşk duygusunu temsil etmektedir. Âşığa gereken, her dem aşk ile sarhoş olması, bir demlik dünya sarhoşluğuna tamah etmemesidir:

Gerek ki 'âşık 'ışk-ıla esrik ola her dem
Bu bir dem için bâde-i câm neye gerekdür (546/985)

Âşığın sarhoşluğu, elest bezminde nûş ettiği aşk şarâbındandır ve dâimîdir (565/1212). Buna aşk-ı hakikat denir. Böyle sarhoş olana da başka sarhoşluk vericiler gerekmez:

Esirdi 'âşık 'ışk-ıla çün câm-ı elestden

‘İşk esrügine bâde-i ahmer ne kumâşdur (548/1015)

Mest-i lâ-ya’kıl itdi beni ‘ışk-ı hakikat

Bu ‘ışk-ıla mest olana hîç bâde gerekmez (644/2229)

Aşk şarâbı, yolunu kaybeden âşığı hakikate ulaştırır (663/2488), gaflet uykusunda olanı da uykusundan uyandırır (681/2724).

1.5.2.6.5. Deniz / Bahr / Ummân / Bahr-i Muhît

Âşığın gönlünde aşk, bahr-i muhîttir. Bu okyanusun dalgası ise mârifet cevheri olan sözdür. Ummânâ yaraşan dalgalı olmaktır:

Gönlümde bu ‘ışk bahr-i muhît mevci bu sözdür

Mevc olmasa bu deryâya ‘ummân yaraşur mı (658/2423)

Gel gel i gönül ‘ışk denizi taşıdı gönülde

Dürr ü cevâhir oldu bakun mevci bu dilde (661/2452)

Aşk, bahr-i muhîte benzerken âlem katreye benzer. Okyanus dururken damlaya itibar etmek olmaz (660/2439). Aşk denizinde yüzmeye başlayan âşığın gözünde mâsivânın hiçbir kıymeti kalmaz (639/2164). Bu denizinin içinde bütün âlem gark olmuştur ve onun kıyısı da yoktur (675/2646):

Gark eyledi bu ‘ışk denizi ‘âlemi yeksân

Her kim düşe bu bahra gönül dahı kenâr yok (640/2188)

1.5.2.7. Tarîkatla Alâkalı Metaforlar

1.5.2.7.1. Tarîkatla Alâkalı Genel Metaforlar

Eserde tasavvuf ve tarîkatla alâkalı olarak; yol, menzil, kervan / kârübân / kâfile ve kuş dili metaforları kullanılmaktadır.

1.5.2.7.1.1. Yol

Hakk’a vâsıl olmak gâyesiyle sâliklerin tuttuğu yol (595/1581; 610/1787); yolu bilen kâmil bir mürşid önderliğinde, âdap ve erkâna riâyet edilerek yürünür. Yol boyunca başa gelen her hâl mürşide bildirilir (520/626; 542/924; 610/1790; 611/1792,1794; 613/1823,1818; 660/2448):

Yire koya mürşid önünde başın

Mürşide danışa yolda her işin (610/1788)

Cehlile varmaya Allah yolunu

Mürşide tapşura her bir hâlini (613/1818)

Yol eri olan; benliğini terk eder (502/389), dâimâ yolu gözetir, onu yolundan alıkoyacak tuzaklara düşmez (634/2108; 636/2127; 660/2449):

Yolunu koyup delü gibi yabana düşme

Yol eri-y-isen yolu gözet yoluna gitgil (499/358)

Gel gel i gönül 'ışk-ıla gönlün safâ eyle

Sâbit-kadem ol bu yola ahd ü vefâ eyle (610/1780)

Sâlik yolda iken, hakîkatı kendi içinde bulur (524/683; 610/1786; 634/2110). Bu yolda aşk, hem kılavuz hem de yol arkadaşıdır (524/685; 561/1180; 611/1795). Kılavuzu aşk olan, mâşuk ile vuslata erer (621/1937; 649/2293). Vuslat vâki olduğunda yoldaki tehlikeler kaybolur (586/1457). Bütün yollar bir olur (586/1458; 675/2638). Nihâyetinde ise ne yol kalır ne menzil; her şey bir olur:

Kamu hâl oldu hiç kalmadı müşkil

Çü birlikdür ne yol kaldı ne menzil (673/2623)

1.5.2.7.1.2. Menzil

Menzil, hakîkat yolunun yolcusu olan sâliklerin süreç boyunca uğradığı mânevî makam ve mertebelerdir (509/488; 520/626; 636/2129; 664/2498):

Dahı bir burca irişdi menzilüm

Dahı bu dürlü beyân söyler dilüm (510/494)

Dahı bir menzile yetdi seyrânım

Dahı bir dürlü haber duydu cânım (510/496)

Menzile yol yürüyerek, kâmil bir mürşid önderliğinde varılır (607/1748; 610/1787; 614/1836; 634/2107). Menzile ulaşmak için mâsivâdan geçmek ve yoldaki tehlikelere karşı uyanık olmak gerekir (500/359; 536/852; 545/976; 629/2043; 636/2130; 637/2138). Bu yola aşkla girilir (525/711; 611/1797). Aşkla yola giren, menzile ulaşır:

'İşk-ıla gelen yola gönül menzile yitdi

Menzile yiten yolunu yanıldığı yokdur (565/1214)

Lâ-mekân âleminin menzili cân içinden geçer (620/1922). Nefsini bilen kişi lâ-mekân mülküne ulaşır (603/1694). Nefsini bilmeyen kimse ise kendisine perdedir (636/2131). Bu

hâlde onun menzili nefsinin bilmektir (635/2122). Menzili cânân olan cân, ebediyete ve sonsuz saâdete ulaşır:

Her cânun ki menzili cânân ola

Kendü bâkî 'ömri câvidân ola (525/688)

Hak Teâlâ ile vuslat gerçekleştiğinde bütün yollar birleşerek bir menzile ulaşır (560/1158; 586/1458; 675/2638). Perdeler kalkar, sultân görünür (560/1159). Nihâyetinde yol da menzil de kalmaz; bir olur (673/2623).

1.5.2.7.1.3. Kervan / Kârübân / Kâfile

Hakk'a ulaşmak isteyen sâlik, bu yolda ilerleyen velîler kâfilesine dâhil olmalı; gaflet uykusuna dalarak onlardan geri kalmamalıdır (544/955; 547/996, 1004):

Durugel bir kalma kim kaldun hemân

Yitebilmezsün uzanur kârübân (544/956)

Münâdi çağırdı görindi nişân

Menzile irişdi kondı kârübân (560/1158)

Kervanlar göçer durur, kervansaray yerinde kalır (501/384).

1.5.2.7.1.4. Kuş Dili

Vahdet sırrının anlatıldığı mânâ dili.⁵² Bu dili Hz. Süleyman gibi ârif olanlar bilirler (496/319; 648/2282; 655/2383). Kuş dilini öğrenmek için âriflerin hizmetinde bulunmak gerekir:

Süleymân'a kulluk iyle iy ahı

Tâ ki kuş dilün bilesin sen dahı (542/932)

Vuslat gününde her şey kuş dilini öğrenir, onunla konuşur:

Kamu şey söyledi bu kuş dilini

Kamu hall eyledi öz müşkilini (686/2786)

1.5.2.7.2. Velî, Ârif ve Âşık İle Alâkalı Metaforlar

Eserde velî, ârif veya âşık olan kişilerle alâkalı olarak; sarrâf / cevherî, cevher / cevâhir / gevher, bülbül / andelîb, defter, kılavuz, kand / şeker / şeker-bâr, ma'sûk ve delîl metaforları kullanılmaktadır.

⁵² <https://www.lugatim.com/s/kuşdili> (26.06.2024).

1.5.2.7.2.1. Sarrâf / Cevherî

Ledünnî ilim denizinden hakikat cevherleri çıkaran ârifi temsil etmektedir (624/1975; 520/635):

Bu 'ışk-ıla ben bilişeli bahdum uyandı

Sarrâflık idüp incü vü gevher dizer oldum (639/2165)

Sarrâf, çıkardığı cevherleri yine kendisi gibi onların kıymetini anlayabilecek yetkinlikte sarrâf olan âriflere sunar (474/10; 516/572; 520/634):

Sarrâf öninde dökeyin gevheri

Cevheri alan bilür kim cevherî (474/5)

Bu hususta yetkin olmanın yolu, sarrâflara çokça hizmet etmekten geçer (541/921). İşinde ehil olan cevher ustasının meşguliyeti hakikat cevherleridir. O, kıymetsiz taşlarla vaktini zayi etmez:

Sen sarrâf isen cevherî ol güheri bilgil

Ne assın ola 'akîk ü mercân bâzârında (487/194)

1.5.2.7.2.2. Cevher / Cevâhir / Gevher

Velîler, hakikat denizinde biten cevherlerdir (598/1616; 600/1648):

Hakikat bahrinde biten cevâhir

Cân içinde nihân olan gizli sır

Ma'den-i aslî bu cümle varlığın

Hâsılı biten bu temiz dirligün (554/1086-1087)

Bütün gönül sedefleri bu cevherlerle doludur (526/717). Aşk sedefindeki cevher de Hak Teâlâ'nın velî kuludur:

Gel gel i gönül 'ışk sadefinde güher oldum

Muhtasar iken gör ki nice mu'teber oldum (668/2548)

Velîler, cevher olmalarının yanı sıra mârifet cevherlerinin mâdeni konumundalardır (555/1104).

1.5.2.7.2.3. Bülbül / Andelîb

Lâ-mekân âleminin temsili olan vahdet gülşenindeki bülbül, Hakk'a âşık olan insan-ı kâmilidir (574/1337):

Gülşen-i vahdetde sensin 'andelîb

Seni ister yirde gökde her tâlib (579/1399)

Kâmil insanın yaptığı iş de kâmil olur. O, karga tabiatlı kimseyle bülbül tabiatlı kimseyi birbirine yoldaş etmez (659/2432). Zira ikisinin mîzaçları birbirinden farklıdır:

Karga bülbül saksagan bâz olmaya

Şâh-bâzun harîfî kerkes olmaya (629/2032)

Âşık olan kimsenin, dikenlik olan dünyadan yüz çevirerek Hak gülzârına yönelmesi gerekir:

Var Tâvûs isen seyredeğör nişân içinde

Gül bülbül isen dikenî ko gülzâra bakgıl (496/313)

1.5.2.7.2.4. Defter

Kâinatta olan her şeyin kendisinde mevcut olduğu evliyâ, bütün âlemin yazılı olduğu defter gibidir (653/2348):

Evliyâdur cümle ‘âlem defteri

Evliyâ bitdi bu kânun gevheri (600/1648)

Gizli sırrın yazılı olduğu defter de odur. Mârifet ve hakikat cevherleri onun gönlündedir.

Benem ol nihânî sırrun defteri

Uşda bendedür o kânun gevheri (654/2365)

1.5.2.7.2.5. Kılavuz

Kılavuz, Allah’ın velî kullarıdır. Onlar, hakkı bâtıldan, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayırt edebilmektedirler:

Sor ki hemân evliyâdur kılavuz

Evliyâ bilür nedür yahşı yavuz (600/1646)

Yemeğin lezzetinin yerinde olması için havuç ve tuz nasıl gerekliyse her işin önünce de yol gösteren bir kılavuz olmalıdır (629/2042). Gözü görmeyen kimseden, gözü gören kimseye kılavuz olmaz. Kılavuzluk edecek kimsenin, yürünecek yolu daha evvel yürümüş olması gerekir:

Çeng ü kânun çalabilmeye öküz

Gözlüye kör kaçan ola kılavuz (629/2033)

Eserde velî, ârif veya âşık olan kişilerle alâkalı olarak yukarıda zikredilen metaforlara ek olarak kand / şeker / şeker-bâr, ma‘şûk, delîl metaforları da kullanılmıştır.

1.5.2.7.3. Mürşid İle Alâkalı Metaforlar

Eserde şeyh / mürşid olan kişilerle alâkalı olarak; sultân, bâz / şahbâz, delil, tabip, mürebbî, üstâd, yâr, yol varan / bilen, cân, mi‘mâr, münâdî ve sâkî metaforlarına yer verilmektedir.

1.5.2.7.3.1. Sultân

Mânevî saltanat sahibi olan mürşid-i kâmil, gönüllerin sultânıdır (551/1057; 552/1059; 581/1424). Derdi olan derviş, derdini bilen ve ona dermân olacak olan sultâna başvurarak müşkülünü arz etmelidir (584/1426):

Var var i gönül baş ko bu sultân nazarında

Derdün var ise söyle bu dermân bâzârında (660/2436)

Mürşid-i kâmil rehberliğinde dertlerinden kurtulan derviş, kemâl mertebesine ulaşarak gönlünün sultânı ile dost olur:

O kim sultân ile hem-nişîn oldı

N'ider⁵³ ferâşı çün sultânı buldı (659/2428)

Muhabbet meclisinde sultânın sunduğu aşk ve mârifet şarâbından içen ârifler, kendilerinden geçerler (659/2430).

1.5.2.7.3.2. Bâz / Şahbâz

Doğan kuşuna benzetilen mürşid-i kâmil, insanların gönüllerini avlayarak onları Hak Teâlâ'ya ulaştırmaktadır (670/2577). Kâmil olma yolunda ilerleyen kimse, dünyalık izzet ve itibara aldandığı takdirde kendisine rehberlik eden hızlı, kuvvetli ve gösterişli doğan kuşu gider; yerine sekerek yürüyen, kargaya benzeyen saksâğan kuşu geçer (535/835). Bu yolda kişiye gereken, dünyanın aldatmacalarına karşı uyanık olarak doğan kuşunun yerini kargaya vermemesidir (541/921). Böyle yaparak dünyaya sırtını dönen, aşkla tanışan kimsenin bizzat kendisi şahbâz olur:

İşk-ıla biliş tâ ki gönül şahbâz olasın

Baykuşdaki bu harâb ü vîrâneye kalma (602/1670)

Avcı olan doğan kuşunun dostu, yine kendi hemcinsleridir, leşle beslenen akbaba değildir (629/2032):

Tanbûra sâzına dana oynamaz

Kerkes ile hem-nişîn olmaya bâz (628/2019)

1.5.2.7.3.3. Delîl

Hakk'a vâsıl olan mürşid-i kâmil, yola yeni revân olan mürîde delîl olur, yol gösterir:

Yolu bilenden sorarlar iy 'âkıl

Yol bilen olur bu yolda hem delîl (542/924)

⁵³ Güzel: *nedür*.

Hakîkatten gâfil olan insan, karanlıkta kalmış gibidir. Etrafında kendisine yol gösterecek kimseyi bulamaz (557/1134). Ona gereken, gaflet uykusundan uyanarak hakîkate ulaşma yolunda kâmil bir mürşidi kendisine delîl edinmektir:

*Ser-gerdân olup kalma gönül mihnet evinde
Bul varmaga sen sana gönül bir delîl iste (502/386)*

1.5.2.7.3.4. Tabip

Mürîdin dūçar olduğu mânevî birtakım hastalıkları ledün ilmi sayesinde bilen ve onlara şifa olan mürşid-i kâmilî temsil etmektedir (654/2367):

*İy dirîgâ geçdi 'ömrün bî-hâsıl
Rencûr u haste vü nâşî kim 'âkıl
Sana gerek idi şimdi bir tabîb
Derdüne ilâç kılardı iy habîb
Bağlayaydı datlu dürlü şerbeti
Gaflet ile bîmâr olmışsın katı (557/1127-1129)*

Hasta olan mürîde düşen, tabîb-i hâzık bir mürşide başvurarak derdine dermân bulmaktır (547/994).

1.5.2.7.3.5. Mürebbî

Hakîkate ulaşma gayesiyle yola çıkan mürîdin; nefis eğitimini gerçekleştirecek, işinde ehil bir mürebbîye, kâmil bir mürşide ihtiyacı vardır. Mürîd, yolu mürebbî eşliğinde yürüdüğü takdirde hakîkati kendi gönlünde bulur:

*Sag mürebbîye yetüre özini
Sag mürebbî aç a anun gözünü
Gözi açıla göre ki ol kişi
Asl u fer'inden kim oldu her işi
Bu kez ol gözler hakikat menzilin
Gönül içinde bulur bu cân elün
Hakikat Hak bu kez ana keşf olur
Hakk'ı ayân gönli içinde bulur (626/1995-1998)*

*Bu hâsıllar kendü şehrinde biter
Ol ki yolda sag mürebbîye yeter (626/2001)*

1.5.2.7.4. Mürîd İle Alâkalı Metaforlar

Eserde mürîd ile alâkalı olarak; fakîr, kul / bende, yolcu / yol eri, yoldaş / refik ve müşteri metaforları kullanılmaktadır.

1.5.2.7.4.1. Fakîr

Allah'a olan muhtaçlığı dolayısıyla fakirlikle nitelenen derviş, aşk sebebiyle de cevr ü cefâ çeker (539/887; 591/1526; 651/2324):

*Ben bir fakîrem beni yolundan cüdâ kılma
'İşk-ıla senün cevr ü cefân câna kâr eyler* (567/1245)

*Her bu beni 'ışk-ıla ki melâmet idersin
Ben bir fakîrem cefâyı hadden aşâ kılma* (580/1412)

Halkın fakir ve hakir gördüğü derviş, hakîkâtte mârifet ve hikmet cevherlerinin mâdenidir (579/1394; 599/1631; 615/1854):

*Bir fakîrdür halk gözünde eşkere
Velî kân oldur bu cümle gevhere* (597/1612)

*Gerçi ki nâşî kişi gözinde fakîrem ben
Velî ki bu 'ışk-ı nûrla bedr-i münîr oldum* (651/2325)

1.5.2.7.4.2. Kul / Bende

Gönüllerin ve mânâ âleminin sultânı olan mürşid-i kâmile kul olan mürîdi temsil etmektedir. Bu kulluk neticesinde mürîd, mârifet ve hikmetin dili olan kuş dilini öğrenir, hakîkati görmesini engelleyen bütün perdeler ortadan kalkar ve kâmil insan mertebesine ulaşır (541/921; 612/1810; 613/1825):

*Sen bu hâli ana sor ki yol vara
Kendüyi hasret içinden kurtara
Mürşide kulluk ide bir cân ile
Yola varsa yol ile erkân ile* (610/1780; 611/1794)

*Süleymân'a kulluk iyle iy ahı
Tâ ki kuş dilün bilesin sen dahı* (542/932)

Âşık olan derviş, ârif bir kâmile kulluk eder; işinde mâhir olmayandan ise kaçır (638/2152). Bütün bendelerin maksûdu, Allah'ın velî kullarıdır (600/1651).

1.5.2.7.4.3. Yolcu / Yol Eri

Mürîd, Hakk’a vâsıl olma gâyesiyle kâmil bir mürşid önderliğinde yol tutup, onu tâkip ederek yol eri olur. Tuttuğu yoldan da çıkmaz (541/919). Çıktığı takdirde mürşidi onun elini tutar ve ulaşmak istediği menziline iletir (614/1836):

Bir âdem var ki göresin her işi

İletür menzile yolda kalmışı (607/1748)

Yolun ne olduğunu, yolda yürürken öğrenilen hakikatleri; onu yürüten yolcu bilir:

Ne bilür eşek arısı bal nedür

Yolcudan sorgul ki diye yol nedür (591/1520)

Yol erisün uşda budur yol sözi

Yol eri olanlar bilür yol sözi (634/2106)

1.5.2.7.4.4. Yoldaş / Refik

Mürîdin, Hak yolunu birlikte yürüdüğü kimselerdir. Bu yol, yoldaşlarla beraber yürünür. Bu yolda sâlik, gaflete düşerek yoldaşlarından geri kalmamalıdır (544/958; 545/972; 558/1151):

Hoş uyursun sen bu gölgede fârig

Vardı şimdi menzile yitdi refik (545/976)

Yatma ki menzile yetdi yoldaşun

Nice uykudur ahı kaldur başun (637/2138)

1.5.2.7.4.5. Müşteri

Mürîd, ârif olan mürşid-i kâmilin ledünnî ilim denizinden çıkardığı mârifet ve hikmet cevherlerinin müşterisidir:

Yine getürdüm yük ile gevheri

Söyle kim gelsün alıcı müşteri (521/637)

Mürşid-i kâmil, hakikati en güzel hâliyle müşterisine sunar:

‘Anberi karışdurayım müşğ ile

Tâ bu sözden müşteri assı bula (474/7)

İKİNCİ BÖLÜM

GÜLISTÂN'DA TASAVVUFÎ MUHTEVÂ

2.1. Varlık Alanı İle Alâkalı Muhtevâ

M. XII. asra kadar Kur'ân, sünnet ve sûfîlerin sözleri ekseninde şekillenen tasavvufî düşünce, bu dönemden itibaren felsefî kavramlarla da açıklanmaya başlamıştır. Özellikle varlık meselesinin metafizik bir yorumu olan vahdet-i vücûd düşüncesi, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ile birlikte bu dönemde ağırlığını hissettirmeye başlamış ve pekçok tarikatın düşünce yapısına tesir etmiştir.⁵⁴

“*Vahdetün yüzinden açayım nikâb / Getüreyin ‘ârife bin dürlü bâb*” (474/2) dizeleriyle başlayan *Gülistân*’ın ana teması da varlığın birliğidir. Kaygusuz’un bu husustaki görüşleri, İbnü'l-Arabî’nin vahdet-i vücûd düşüncesiyle paralellik arz etmektedir. Öyle ki, vahdet-i vücûd düşüncesi *Gülistân*’da, merâtibü'l-vücûd üzerinden açıklanmaktadır. Konuya doğrudan işaret eden beyitlerin yanısıra, bahsi geçen düşünce îzâh edilirken kullanılan deniz-dalga, gölge ve ayna gibi metaforlara da eserde yer verilmektedir.

2.1.1. Tevhîd-Vahdet-i Vücûd

Allah’ı, sonradan olan şeylerden tenzih etmek demek olan tevhîd,⁵⁵ İslâm’ın en temel akîdesidir. Dolayısıyla İslâmî ilimler tevhîd fikri etrafında teşekkül etmiştir. Tasavvuf ilminin de maksadı tevhîd olup, kendi terbiye sistemi içinde bir tevhîd ilmi olarak târif edilmiştir.⁵⁶ Sûfîler tevhîde istidlâl ve muhâkeme yoluyla değil; kelime-i tevhîd zikri, konuyla alâkalı âyetler üzerinde mânevî tefekkür ve seyr ü sülûk neticesinde keşf ve müşâhede yoluyla ulaşmışlardır.⁵⁷

İlk dönem sûfîleri tevhîdi bir hâl olarak görmüşler ancak yaşadıkları hâlden hareketle varlığı kuşatan bir yorum getirememişlerdir. Bu sebeple tevhid anlayışları, müşâhede sonucu ulaşılan bir birlik anlayışıyla sınırlı kalmıştır. İbnü'l-Arabî bu meseleye, müşâhede ânındaki birlik hâlinden hareketle bir varlık ve Allah-âlem ilişkisi yorumu getirmiştir.⁵⁸ Onun bu tevhîd

⁵⁴ Ahmet Ögke, “Varlık Meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 468.

⁵⁵ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-sâirîn*, terc. Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2022, s. 85.

⁵⁶ Mustafa Tahralı, *Tevhit Bilgisi -İbnü'l-Arabî ve Fikirleri Üzerine Makaleler-*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2023, s. 108-109.

⁵⁷ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 111.

⁵⁸ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa Akademi, Bursa 2017, s. 252-253; Abdullah Kartal, “Alternatif Bir Vahdet-i Vücûd Yorumculuğu: Simnânî, Cîlî ve İmâm Rabbânî Örneği”, *1.Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Mebkam Yayınları, Konya 2010, s. 160. Detaylı bilgi için bkz. Afifi,

yorumu, vahdet-i vücûd olarak isimlendirilen bir nazariyeye dönüşmüştür. İbnü'l-Arabî'den önce yaşamış sûfilerin sözlerinde bu düşünceye dair birtakım ifâdeler bulunmaktaysa da vahdet-i vücûd nazariyesini sistematize eden ilk kişi, aynı zamanda bu ekolün temsilcisi İbnü'l-Arabî olmuştur.⁵⁹

İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini anlatmak üzere onun takipçileri ve şârihleri tarafından geliştirilen vahdet-i vücûd kavramı,⁶⁰ “bir bilmek, Allah’tan başka varlık olmadığının idrak ve şuûruna ermek” mânâlarına gelmektedir.⁶¹ İbnü'l-Arabî yorumcularından Abdürrezzâk el-Kâşânî vahdet-i vücûd hakkında “Varlığın zorunlu ve mümkün diye bölünmemesidir”⁶² diyerek, bu hususta ilk kapsamlı târifi yapmıştır. Vahyin öngördüğü şekilde teşbih ve tenzih arasında bir ilah anlayışı ortaya koymaya çalışan vahdet-i vücûd düşüncesi, varlık ile Hak arasında ayniyyet bağı kurmuştur. Bu bağ, vahdet-i vücûdun temel dayanaklarından birini teşkil eden “Varlık birdir, o da Hakk’ın varlığıdır” ilkesiyle ifâde edilmiştir.⁶³ Bu ilke doğrultusunda varlık hakîkatte birdir. Duyuların hâriçte gördüğü çokluk, ayn-ı zât olan sıfatların tecellî ettiği sûretler veya aklın alet ve kategorileriyle gerçekmiş gibi gösterdiği vehimlerdir. Halk ve Hak, aynı hakîkatın iki ismi veya vechidir. Hakk; vahdet cihetinden bakıldığında “Hak” diye isimlendirilirken, taaddüdü cihetinden bakıldığında “halk” diye isimlendirilmektedir. Hakîkatte her ikisi de aynı müsemmânın ismidir.⁶⁴

Kaygusuz’un varlık anlayışı, mevcûdâtta hakîkî mânâda bir varlık görmemesi ve onların tedricen bazı varoluş aşamalarından geçerek oluşumlarını tamamladıklarını öne sürmesi bakımından vahdet-i vücûd nazariyesiyle paralellik arz etmektedir. *Gülistân*’da vahdet-i vücûd terkibi lafzen kullanılmamaktaysa da mefhûmu karşılar nitelikte tevhîd, vahdet ve birlik gibi kavramlara yer verilmektedir:

Cümle bir cân bir vücûd bil ne ki var

Uşda budur asl-ı tevhîdden haber (646/2258)

Vahdetün yüzünden açayım nikâb

Getüreyin ‘ârife bin dürlü bâb (474/2)

Tasavvuf: İslâm’da Mânevî Hayat, 142-166; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 386-391; Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 342-349; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, ss. 68-70, 215-217; Tûsî, *el-Lüma'*, s. 28-33;

⁵⁹ Afifi, *Tasavvuf: İslâm’da Mânevî Hayat*, s. 166; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî’de Bilgi ve Varlık*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 297-298.

⁶⁰ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XLII, s. 431.

⁶¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 364.

⁶² Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-a'lâm fî işârâtı ehli'l-ilhâm*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 583.

⁶³ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, ss. 431-432.

⁶⁴ Afifi, *Tasavvuf: İslâm’da Mânevî Hayat*, s. 168-169.

Cümle birlikden dolupdur ulu şâr

Sultânı bir bir olupdur her diyâr (549/1026)

İbnü'l-Arabî, en ulvî makamlara ulaşan kimseler için “ehlü'l-keşf vel'l-vücûd” tabirini kullanmaktadır. Bu kimseler hakîkati keşf yoluyla bulan veya beşerîlikten soyutlanarak bekâ makâmına ulaşanlardır. Buradan, varlığın hakîkatinin seyr ü sülûk yoluyla beşerîlikten tamamen soyutlanmak sûretiyle idrak edileceği anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bu hususta Kaygusuz, İbnü'l-Arabî ile benzer görüşlere sahiptir. Kişinin, nefsinin tezkiye ve tasfiye etmek sûretiyle hakîkate yakînen ulaşabileceğini şöylece ifâde etmektedir:

Kanda baksa Tanrı 'yı hâzır göre

Kendü nefsün cümleden hakîr göre

Şöyle kim temiz dirile dirligün

'Ayne'l-yakîn göre Hakk'un birligün (594/1571-1572)

Bârî külli sen olasın ol Kerîm

Oldun ise kendü şehrine hakîm

Kendözünü bildün ise merdâne

Bite gönül sadefinden dür-dâne

'İlm-i vahdet sana keşf ola 'ayân

Bulına gönlün içinde bahr [ü] kân (602/1682-603/1684)

Vahdet-i vücûd düşüncesinde Mutlak Vücûd'a nisbetle mevcûdatın hakîki mânâda bir varlığa sahip olmadığına yukarıda değinmiştik. Buradan hareketle âlem bir vehim ve hayâl olarak telakki edilmiştir. İbnü'l-Arabî *Füsûsu'l-hikemi*'nde bu durumu şöyle dile getirmektedir: “Bil ki, sen hayâlsin ve bütün idrak edip hakkında ‘sivâ’, ya’ni ‘gayr’, ‘ben değilim’ dediğin hayâldir. İmdi vücûdun küllîsi, hayâl içinde hayâldir.”⁶⁶; “Muhakkak kevn hayâldir; o da hakîkatte Hak'tır. Ve bunu anlayan kimse esrâr-ı tarîkati hâizdir.”⁶⁷ Kaygusuz da âlemin, oluş ve bozuluş hâllerinin hayâlden ibâret olduğunu, bu hayâle aldanmamak gerektiğini ve hakîkate ulaşıldığında kesretin zâil olarak mutlak sûrette birliğin müşâhede edileceğini aşağıdaki beyitlerle ifâde etmektedir:

Ay u gün dogmak dolanmak işbu hâl

Vahdet iklimünde olmaz bu hayâl (549/1028)

⁶⁵ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, s. 431.

⁶⁶ Ahmed Avni Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahrallı-Selçuk Eraydın vd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 612.

⁶⁷ Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. II, s. 1018.

Lezzet-i cihân seni yolundan çıkarupdur

Meger seni 'ışk kurtara gönül bu hayâlden (584/1433)

Beri gel iy tâlib geç ko hayâlden

Tâ ki haberdâr olasun bu hâlden (658/2415)

İkilik hayâli kat oldu tamâm

Gayri gitdi birlik oldu her makâm (532/796)

Her neye baksak görinen bir cemâl

İkilikten yokdur anda hiç hayâl (550/1037)

Allah, âlemin bir ve tek olan yaratıcısıdır. Bazı muhakkik sûfiler yaratmayı tecellî fiiliyle îzâh etmişlerdir. Onlara göre kâinattaki her şey Hakk'ın tecellî ve zuhûr mahallidir. "O, her an yaratma hâlinedir"⁶⁸ âyetinde geçtiği üzere de ilâhî tecellî sürekli ve sürekli. Mutlak Vücûd her an tecellî etmekte ve her tecellî derhal yok olarak yerine yenisi gelmektedir. Tecellîde devam ve tekrar yoktur. Bu birbiri ardınca var oluş ve yok oluş hali insan idrakinin sınırlarını aştığı için müşâhede edilememekte ve kavranamamaktadır. Anlatılanlardan hareketle, Allah ile âlem arasındaki irtibâtın izâfî olduğu ve süreklilik arzettiği anlaşılmaktadır.⁶⁹ Vahdet-i vücûd nazariyesi çerçevesinde bu irtibât îzâh edilirken, konuyu daha anlaşılır kılmak adına bazı temsil ve teşbihlere başvurulmaktadır. Işık-gölge sahibi-gölge ve deniz-dalga, Kaygusuz'un bu irtibâtı açıklarken verdiği misallerdendir.

Işık-gölge sahibi-gölge: Bir yerde gölgenin ortaya çıkması için gölgenin kendisine bağlı olduğu bir varlığa ve ışık kaynağına ihtiyacı vardır. Benzer şekilde, Hakk'ın vücûdu ve nûru olmaksızın gölge mesâbesindeki eşyanın varlığı da düşünülememektedir. Buna ilâveten gölgede görülen her hareket nasıl ki hakîkatte gölgenin sahibine aitse, gölgelerden ibaret olan mevcudâtın bütün fiilleri de gölge sahibi olan Hakk'a aittir. Netice itibariyle kâinattaki her şey Mutlak Vücûd'un bir görünümünden ve kemâlinin yansımasından ibârettir.⁷⁰ Bu meyanda Kaygusuz; âlemin varlığını gölge, âlemin zuhûra gelmek için muhtaç olduğu Hakk'ın

⁶⁸ Rahman 55/29.

⁶⁹ Bkz. Tûsî, *el-Lüma'*, s. 354; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 198; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 168; Tahralı, *Tevhîd Bilgisi*, s. 136-137; Semih Ceyhan, "Tecellî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XL, ss. 241-243.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Abdurrezzak Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları İstılâhâtı's-sûfiyye*, terc. ve şerh: Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa 2014, s. 100; Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, ss. 594-612; Tahralı, *Tevhîd Bilgisi*, s. 157-223; Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü'l-vücûd)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, ss. 215-217.

vücûdunu da daima gökyüzünde yaşayan, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde uçan, gölgesinin düştüğü yeri mâmur kılan Hümâ kuşu⁷¹ metaforuyla ifâde etmektedir:

Hoca dükkân ki bu cümle sermâye
Bir humâ kuşudur görinen sâye (601/1663)

Cümle ol hümâdur anun sâyesi
Yirde gökde cümleñün sermâyesi (648/2285)

Ne hümâdur ‘âlem dolmuş sâyesi
Ne haznedür kamunun sermâyesi (669/2556)

Deniz-dalga: Deniz, Hakk’ın sonsuz olan sıfat ve zât makâmını temsil ederken; mevcûdât, O’nun uçsuz bucaksız denizinin dalgaları mesâbesindedir.⁷² Vahdet denizi dâimâ dalgalanmakta ve tecellî etmektedir. “Ve emrin tamamı O’na döner”⁷³ âyetinin muktezâsınca dalga, Hakk’tan zuhûr etmekte ve yine Hakk’a dönmektedir.⁷⁴ Kaygusuz da cisimler âleminin Mutlak Vücûd denizinin dalgalarından ibâret olduğunu ve sürekli tecellî sûretiyle hiç kesilmeden oluşup durduklarını şu dizelerle dile getirmektedir:

Bir denizdür kim dolupdur bahr u ber
‘Âlemi gark eylemişdür ser-be-ser (550/1043)

Ol denizün mevcidür cümle sıfât
Evvel ü âhir bu cümle hikâyet (647/2268)

Bak denizlerün dâ’imâ cûşına
Nazar eyle eşyânun gerdişine (562/1183)

Mevcün aslıdur deniz andan kopar
Hem denizde mahvolur her ne ki var (647/2269)

Mevc-i deryâ deryâdan ayru degül
Ol da hemân deryâdan gayrı degül (647/2270)

⁷¹ Cemal Kurnaz, “Hümâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, s. 478.

⁷² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 65, 244; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 333.

⁷³ Hûd 11/123.

⁷⁴ İbn Arabî, *Özün Özü*, çev. İsmail Hakkı Bursevî, sad. haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap, İstanbul 2023, s. 43.

Gülistân'da işlenen Allah ile âlem arasındaki irtibâtın bir diğer boyutu da “Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, Allah’ın göklerde ve yerde yarattıklarında, O’na karşı gelmekten sakınan kimseler için âyetler vardır”,⁷⁵ âyetinde de ifâde edildiği üzere kâinattaki her şeyin Hakk’ın varlığına işaret etmesidir:

Her neden sorsan nişân vire sana

Bir vücûddur kim görünür dört yana (573/1319)

Evvel ü âhir her ne var dünyâda

Buna delîldür görünür ortada (633/2094)

Neye baksan başına bir kitâbdur

Kamu eşyâ acâ’ibü’l-‘acebdür (671/2586)

2.1.2. Varlık Mertebeleri

Sûfilere göre varlıkların vücûda getirilişi mutlak yokluktan yaratılma şeklinde değil, izâfî yokluktan izâfî varlığa geçiş ve zuhûrlardır.⁷⁶ Bu zuhûr veya taayyün Mutlak Vücûd’un mertebe mertebe tenezzülü neticesinde gerçekleşmiştir. Bütün mertebelere zuhûr eden Hakk’ın bir olan vücûdudur. Mevcûdâtın hakîkati ve bâtını da bu vücûddur.⁷⁷ Varlığın mertebelere göre zuhûr etmesi ikili, üçlü, beşli, yedili ve kırklı gibi tasniflerle anlatılmaktaysa da hakîkatte mertebeler sayılamayacak kadar çoktur. Bu nedenle yapılan tasnifler göreceli olup aralarında zamansal bir ayırım ve perde yoktur. Anlatım kolaylığı sağlamaktadır.⁷⁸ *Gülistân*’da varlık mertebeleri yedili tasnif üzere işlenmektedir:

2.1.2.1. Lâ Taayyün

Makamsızlık makâmı olarak da bilinen bu mertebe her türlü kayıt ve şarttan münezzehtir. Mutlak Vücûd burada henüz bir taayyün göstermediğinden birinci mertebeye bu isim verilmiştir. “Zât-ı sırf”, “vücûd-i mutlak”, “ahadiyyet”, “gaybu’l-guyûb”, “kenz-i mahfî” gibi daha pekçok isimlerin verildiği bu mertebede Mutlak Vücûd, hiçbir isim, sıfat ve fiille kayıtlı değildir. Bütün taayyünler, nisbetler O’nun zâtında eriyip yok olmuş bir halde, zâtın aynı olmuşlardır. “Allah vardır, O’nunla beraber hiçbir şey yoktur” hadîsi bu mertebeyi ifâde etmektedir. Kulun düşünerek ve tefekkürle bu mertebeyi idrak etmesi imkânsızdır. Bu

⁷⁵ Yûnus 10/6.

⁷⁶ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 133; Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 190. Detaylı bilgi için bkz. Konuk, *Fûsûsu’l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 8-10.

⁷⁷ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 162-163.

⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 200-202.

mertebede Hakk'ın zâtı bilinemediğinden O'na ancak selbî yoldan işaret edilebilir ve sadece tenzîh ile tavsîf edilebilir.⁷⁹

Kaygusuz, yukarıda açıklandığı şekliyle lâ taayyün mertebesine lâ-mekân kavramıyla işaret etmektedir:

*Lâ-mekândan size vireyin nişân
Söyleyüben size bir dürlü beyân
Ol zamânda ki yog-idi kâ'inât
Zât içinde nihân idi her sıfat (476/28-29)*

*Ne nebî var-idi ol dem ne velî
Dahî söylenmedi idi lâ-belî
Yir ü gök hazne içinde sır idi
İkilik yok idi hemân bir idi (476/31-32)*

*Dogmak ölmek sayruluk sagluk bu hâl
Yokdur ol mekânda hergiz bu hayâl
...
Ol zamânda hergiz olmaz bu hayâl
Küllî varlık bir vücûddur bir cemâl (620/1914-1918)*

2.1.2.2. Taayyün-i Evvel

Mutlak Vücûd'un taayyünâta başladığı mertebedir. Bu mertebede Vücûd, kendindeki isimleri ve sıfatları mücmelen bilmektedir. Sıfatlar bu mertebede Zât'ın aynı olduğundan bu ilim, kendi Zâtı'na olan ilminden ibarettir. Âlem-i ceberût da denilen taayyün-i evvel mertebesinde eşyanın hakîkati henüz bilkuvve mevcuttur, ayrışma söz konusu değildir. Bu makâma “ilk akıl”, “ilk nûr”, “hakikat-i Muhammediyye” isimleri de verilmiştir. Zira Hz. Peygamber “Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur” buyurmuştur. “Sen olmasaydın kâinâtı yaratmazdım”⁸⁰ rivâyeti de göz önünde bulundurulduğunda âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu nûr/hakîkattir.⁸¹ Bu husus *Gülistân*'da şu dizelerle ifâde edilmektedir:

Mustafâ'nun cânı oldu ibtidâ

⁷⁹ Mahmud Erol Kılıç, *İbnü'l-Arabî*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 96; Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, 5-8.

⁸⁰ Ebü'l-Fida İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985, c. II, 2123.

⁸¹ Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, s. 227. Detaylı bilgi için bkz. Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 13-15.

Evvelinde anı yarattı Hüdâ (477/48)

Cümle eşyâ ol nûr ile hoş safâ

Aslı ol nûrdandır ahı Mustafâ (562/1187)

Anun-içün revnâka geldi cihân

Zâhir ü bâtın bu cümle cism ü cân (606/1723)

İki cihândan hemân oldur murâd

Ol nûr-ıla ‘ayân oldu her sıfât (623/1951)

Ol Habîbullah adı hayrû’l-beşer

Aslı oldur dü cihânda ne ki var (624/1971)

Hakikat-i Muhammediyye mertebesine, ilâhî sıfat ve isimler bu mertebeden zuhûr ettiği için, “mâden-i kesret” denildiği gibi, bütün mümkün varlıkların kaynağı olması hasebiyle, “menşe-i sivâ” adı da verilmektedir.⁸² Hakikat-i Muhammediyye, “nüsha-i câmia”dır. Öyle ki onda bütün mevcûdâtın kuvveleri vardır.⁸³

Cümle şey’in ma’deni oldur hemân

Anun-ıla zeyn olupdur dü cihân (623/1955)

Cümlenün ol nûrdur asl-ı menbâ’ı

Küllî oldur gayrı yokdur bir dahı (623/1952)

Ol âdem ki adı Ahmeddür anun

Aslı oldur her vücûdun her cânun (622/1947)

Mustafâ cânunda sır idi cihân

Yerde gökde her ne kim var cism ü can (477/49)

Mustafâ’nun cânı bu gevher idi

Ol güherde bunca hikmet var idi (477/50)

⁸² Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 145.

⁸³ Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 230; Suad el-Hakîm, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 40.

Bu mertebenin bir ismi de “insan-ı kâmil”dir. Hakk’ın zuhûr ettiği yaratılmış, en yetkin tecellî yeridir. Allah’ın âlemdeki hükmü insan-ı kâmil ile zâhir olmuştur.⁸⁴

Yirde gökde nakdi oldur cümlelün

Sûret-i ma’nîsi oldur sultânun (623/1963)

Sultânun ol hem-demidür hem-râzı

Sultânun anun katında her sözi

Sultân andan ayru degül bir nefes

Oldur ahı sultân giydügi libâs (624/1964-1965)

2.1.2.3. Taayyün-i Sâî

İlk taayyün mertebesinde sıfat ve isimler toplu olarak bilinmekteyken; ikinci taayyün mertebesinde sıfat ve isimlerin gereği olan bütün küllî ve cüz’î mânâların sûretleri, birbirinden ayrılmış olarak bilinmektedir. Her şeyin ilâhî ilimdeki hakikatleri demek olan bu sûretlerin, gerek kendi zâtı gerekse emsâli hakkında bir şuûru bulunmamaktadır. Zira onların bu mertebedeki varlıkları ilmîdir. Bu mertebede zâhir olan ilmî sûretlere “a’yân-ı sâbite” adı verilmektedir. Şehâdet âlemindeki varlıkların ikinci menşei bu mertebedir. Çokluk âleminde zâhir olan sûretler, a’yân-ı sâbitenin yansıma ve gölgelerinden ibarettir. Bu mertebede taayyün eden her bir ilmî sûret, şehâdet âlemindeki varlıklardan birinin hakikati ve onu terbiye eden “rabb-i hâss”ıdır. Bu sebeple mertebenin diğer bir ismi “rubûbiyyet”tir. Âlem-i melekût, vâhidiyyet, kevn-i câmî, zıll-i memdûd ve nefes-i Rahmânî mertebeye verilen diğer isimlerdendir.⁸⁵

Hakk’ın vücûdunda ilmen sâbit olup ayrı bir vücûda sahip olmayan ilmî sûretler ile Hak arasında “ayniyet” söz konusudur. Bir sûretin diğer bir sûretin gayrı olması dolayısıyla ise aralarında “gayriyet” söz konusudur.⁸⁶

A’yân-ı sâbite, İbnü’l-Arabî’nin yaratılış düşüncesinin dayandığı önemli kavramlardan biridir. Asıl itibarıyla yaratılış, Hakk’ın sürekli bu a’yân-ı sâbiteye tecellîsinden ibarettir.⁸⁷ İbnü’l-Arabî; Allah-insan irtibatının, insana ezeliyet atfetmek sûretiyle açıklanabileceğini düşünerek ezeli mâhiyet de denilen a’yân-ı sâbite ilkesini geliştirmiştir.⁸⁸ A’yân-ı sâbiteye

⁸⁴ Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 232; Ahmet Ögke, “Hakikat-i Muhammediyye”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 96.

⁸⁵ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 145-146; Kılıç, *İbnü’l-Arabî*, s. 100-102. Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 236-245.

⁸⁶ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 146.

⁸⁷ Ekrem Demirli, *İbnü’l Arabî Metafiziği*, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2017, s. 76.

⁸⁸ Demirli, *İbnü’l Arabî Metafiziği*, s. 99.

göre her şey ezelde Hakk'ın bilgisindedir. Bu mânâda her şey ezeldir ve bu ezellilik, ilm-i ilâhîde sâbit olmakla sınırlıdır.⁸⁹

Kaygusuz'un a'yân-ı sâbite ilkesi kapsamında değerlendirilebilecek bazı beyitleri şunlardır:

*Bu sıfatlar kim bu demde söylenür
Yok idi birlikde-y-idi küllî nûr (476/36)*

*Her bir kişiye mertebe sunuldu ezelde
Mertebe gönül sana dahı 'ışk hemân oldı (540/904)*

*Cümlesini tanıdı Sultân tamâm
Anda gördüğü kişi bunda hüâmâm (575/1349)*

*Cümle varlık noktada pinhân iken
Dahı henûz katreler 'ummân iken (643/2225)*

*Bir ile birlikde idün yegâne
Yog-idi henüz bu sûret bahâne (638/2157)*

2.1.2.4. Mertebe-i Ervâh

Vücûd, ikinci taayyün mertebesindeki “ilmî sûretler”e göre rûhlar mertebesine tenezzül etmekte; ilmî sûretler de basit cevherler olarak zâhir olmaktadır. Bu cevherlerin şekli ve rengi yoktur; zaman ve mekânla kayıtlanmamışlardır. Mertebe-i ervâhta her bir rûh; kendini, kendi benzerini ve kendinin kaynağı olan Rabbi'ni bilmektedir. Bu mertebede Hak, bir nevi ayrılık ve gayrılık üzere hâriçte zuhûr etmektedir. Dolayısıyla gayriyetin başladığı mertebe olarak görülmüştür.⁹⁰

Kaygusuz, rûhlar âleminden şehâdet âlemine gelen insanın iniş sırasında geçtiği mertebelerden ötürü Hak'tan perdelenmesini anlatırken, yukarıda bahsi geçtiği üzere, mertebe-i ervâhtan bahsetmektedir:

*Yaratıldı cümle cânlar hem yine
Her birisi vardı kendü cismine (478/61)*

Kanı sen bu ten yog iken cân idün

⁸⁹ Demirli, *İbnü'l Arabî Metafizîği*, s. 240.

⁹⁰ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 146-147; Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, s. 249.

Kul degüldün ibtidâ sultân idün
Nûr idi zâhir degüldi bu sûret
Bu sûret ile yapışdı bu killet
Bu teni giyelden oldun bende sen
Düşdügün bu sebep oldı bende sen
Sultân ile bile vuslatda idün
Şöyle tenhâ yektâ vahdetde idün
Cân idün ol dem yog-idi bu tenün
Lâ-mekân mülkinde idi seyrânun
Dahı henûz perde degüldi sûret
Yog-idi tenün cân idün pes azat (637/2145-2147; 638/2154-2156)

“Hani Rabbin, âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini almış ve ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim’ diye onları kendilerine şahit tutmuştu. ‘Evet, (buna) şahidiz’ dediler. Tâ ki kıyamet günü ‘Doğrusu biz bundan habersiz kimselerdik!’ demeyesiniz”⁹¹ âyeti, mertebe-i ervâha işaret etmektedir.⁹² Kaygusuz, rûhlarla yapılan bu ahitleşmeye de telmihlerde bulunmaktadır:

Esirdi ‘âşık ‘ışk-ıla çün câm-ı elestden
‘İşk esrügine bâde-i ahmer ne kumâşdur (548/1015)

Mest-i elest olmuş anlar nûr ile
Cümlesi birlige batmış bir ile (561/1174)

Gel gel i gönül bize nişân söyle ezelden
Lâ-belâ diyen ol hikâyet ol kıl ü kâlden (584/1429)

2.1.2.5. Mertebe-i Misâl

Mertebe-i misâl; Vücûd’un, bölünme ve bitişme kabul etmeyen latîf sûretlerle zuhûrudur. Rûhlar âleminde bulunan her bir ferdin, cisimler âleminde bürüneceği sûretlerin mislinin bu âlemde ortaya çıkması sebebiyle misâl âlemi diye isimlendirilmektedir. Bu mertebe, âlem-i ervâh ile âlem-i ecsâm arasında bir berzah olduğundan, buradaki varlıklar rûhlar âlemine göre kesîf, cisimler âlemine göre ise latîftir. Buradan hareketle âlem-i misâlin

⁹¹ A’râf 7/172.

⁹² Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 147.

bir diğ er adı  alem-i berzahtır. Mis al  alemini insandaki “hayal kuvveti” idrak ettiği için “hayâl  alemi” diye de isimlendirilmektedir.⁹³

Mis al  alemine d air aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir:

Gel gel i gönül kend z ne çıkma yolundan
Yab n  olma kend z nden öz hay l nden (524/683)

Dört ‘an sırdan bedi’d r bu hayâl
Dört ‘anâsır kanda buldı g ft   k l (528/747)

Her biri bir  zge makâm seyr ider
 zlerini  z hay lleri yider (539/891)

Her cihet kim anı göz g rmi  ola
Her hayâl kim ana ‘akl irmi  ola (642/2188)

2.1.2.6. Mertebe-i  eh det

Vücûd’un h ari te görülen e y n n s retleriyle tecellî ve zuhûr ettiği kes fet mertebesidir. Bu  alemdeki varlıklar parçalara ayrılabilmekte, biti ebilmekte ve be  duyu ile idrak ve m    hede edilebilmektedirler.⁹⁴

Bu mekân ki cism   s ret d r adı
L -mekân mülkinde olur  st dı (621/1930)

A’yân-ı sâbite bahsinde de geçtiği üzere, mutasavvıflara göre  eh det âlemindeki her varlığın ilm-i ilâhîde sabit olan bir hakîkatı vardır. Bu hakîkat,  eh det âlemindeki sûretin m debbiri, mutasarrıfı ve rûhudur.⁹⁵

Bu sûretler kim görinür e kere
Cismi ‘ayân c n g rinmez gözlere (621/1932)

 eh det  lemi, kevn   fes d (olu  ve bozul  )  lemi olarak da isimlendirilmektedir.⁹⁶ Kaygusuz bu  alemdeki her bir sûretin, sürekli bir olu  ve yok olu  içinde olduğunu ve bu kevn ve fes dın hep birbirinin sebep ve sonucu olduğunu  u beyitlerle ifâde etmektedir.⁹⁷

⁹³ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 147; Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 249-250.

⁹⁴  gke, “Varlık Meselesi”, s. 473; Konuk, *F s su’l-hikem Tercüme ve  erhi*, c. I, s. 39; Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 147; Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 250.

⁹⁵ Konuk, *F s su’l-hikem Tercüme ve  erhi*, c. I, s. 39; Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 147-148;  gke, “Varlık Meselesi”, s. 473.

⁹⁶ Konuk, *F s su’l-hikem Tercüme ve  erhi*, c. I, s. 39; Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, s. 250.

⁹⁷ Konuk, *F s su’l-hikem Tercüme ve  erhi*, c. I, s. 39;  gke, “Varlık Meselesi”, s. 473-474.

*Yine dinle bir 'acâib dürlü hâl
Âhir irer noksânına her kemâl
Her sabahun sonına ahşâm olur
Her şadılıgun ahırî gâm olur (518/605-606)*

*Gice gelür irtte gider pey-â-pey
Biri birine ulaşık cümle şey
Silsiledür cümlesine ayruk yok
Hakikat baksan Hak'dan gayrısı yok (589/1505-1506)*

Kâinâtta her şey nizâm ve tertip üzeredir:

*Her biri yirlü yirünce pür-kemâl
Hoş döner yirlü yirünce mâh-ı sâl
Hoş düzülmüş tertîbiyle bu sarây
Ay ü gün doğar dolanur pey-â-pey (592/1535-1536)*

Âlemdeki her şey zıddıyla kâimdir:

*Diri olmak biledür ölmeg-ile
Bile geldi ağlamak gülmeg-ile
Biledür dünyâda sağık sayruluk
Ağlamak gülmek bilişmek ayruluk
Vuslat olan yirde hicrân biledür
Küfre bak yanunda îmân biledür
Gice gelür irtte gider pey-â-pey
Biri birine ulaşık cümle şey (589/1501-1505)*

Bu oluş ve bozuluş âleminin de bir sonu vardır:

*Bu sûret tertîbine yokdur sebât
Bâkî degül âb u âteş hâk ü bâd (616/1868)*

2.1.2.7. Mertebe-i İnsân

Taayyün mertebelerinin en sonuncusu olan insan-ı kâmil mertebesi, lâ taayyün dışındaki bütün makamların hakikatlerini kendisinde toplamakta, dolayısıyla da ondan hâriç hiçbir şey bulunmamaktadır.⁹⁸ On sekiz bin âlemin bir havan içinde dövüldüğü, macun yapıldığı ve bu macundan bir şey ortaya çıkarıldığı düşünüldüğünde, bu şeyin insan-ı kâmil

⁹⁸ Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, s. 250-252. Detaylı bilgi için bkz. Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kâmil Tasavvufta İnsan Meselesi*, çev. Mehmet Kanar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, ss. 18-21.

olacağı ifade edilmiştir.⁹⁹ İnsan-ı kâmil, latîfliği yönünden ulvî hakikatlere, kesîfliği yönünden ise süflî hakikatlere mukâbildir.¹⁰⁰

Hemen oldur evvel âhir ne ki var
Gönülünde gizlî anun Kirdigâr (526/719)

Kaygusuz; insan-ı kâmilin, âlemin varlık sebebi ve rûhu olduğunu, kâinâtta her şeyin ona musahhar kılındığını şöylece dile getirmektedir:

Bu kamu eşyâ içinde benem cân
Ol sebebden olupdur âdem insân (656/2385)

Kamu eşyâ benüm ile diridür
Velî beni bilen binde biridür (657/2403)

Çarh-ı gerdûn anun-içün raks urur
Fermânunda eşyâ kullığa durur (525/705)

Bana secde kıldı gökdeki melek
Benüm içün gerdîşe geldi felek (653/2352)

Ay u güneş benüm sergerdânumdur
Kevâkibler dutulmuş sayvânumdur (656/2395)

Îlâhî isimler ve sıfatların ahkâmı, insan-ı kâmilde fiilen zâhir olmaktadır. Mutlak Vücûd'un bütün mertebelerinin en yetkin tecellîgâhı insan-ı kâmildir. Hak, insan-ı kâmil ile görmekte, işitmekte ve bilmektedir.¹⁰¹

Sıfatı dervîşdür anun zâtı Hak
Hak anun gönlünde dutmuştur durak (527/731)

Bî-hicâb vuslat olasın şâh ile
Birlik ola her işün Allah ile (603/1695)

Ol kişidür ol bî-nişândan nişân
Hak anun yüzinde görünür 'ayân (526/713)

⁹⁹ İbn Arabî, *Özün Özü*, s. 45.

¹⁰⁰ Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, terc. Abdülaziz Mecdi Tolun, yay. haz. Selçuk Eraydın vd., İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 379.

¹⁰¹ Konuk, *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 67. Detaylı bilgi için bkz. el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 381-382.

Kaygusuz’a göre âlem büyük insan, insan ise küçük âlemdir. Âlemde bulunan her şeyin bir misli insanda da bulunmaktadır.¹⁰²

*Cümle hüner sende hatm ola tamâm
Vücûdunda mevcûd ola her ‘âlem (604/1708)*

*Cümle varlıgun ben oldum defteri
Uşda bundadır hakikat gevheri (653/2348)*

*Uşda ol yegâne dilber bendedür
Cümle ‘âlemde ne kim var bendedür (654/2364)*

İnsan-ı kâmil baktığı her yerde Hakk’ı görür. İnsan-ı kâmilî gören de Hakk’ı görmüş gibi olur. O, Hakk’ın tecellîlerini yansıtan bir ayna gibidir.¹⁰³

*Kimyâ-yı sa‘âdet ola her sözün
Hakk’ı göre nereye baksa gözün (603/1690)*

*Âyine oldur bu cümle gözlere
Nûr viren ol bu kamu yılduzlara (526/715)*

*Sûretünde Hak görine eşkere
Hakk’a bakup Hak tanıyan gözlere (602/1681)*

2.1.3. Âlem

2.1.3.1. Devir Nazariyesi

Devir nazariyesi, varlıkların Hak’tan gelip yine O’na dönüşünü açıklayan tasavvufî bir görüştür. Mutlak Varlık’tan tecellî sûretiyle ayrılan bir nesne, çeşitli merhalelerden geçerek varlıkların en süflî mertebesi olan madde âlemine inmekte, sonra yükselerek yine çeşitli safhalardan geçtikten sonra geldiği noktaya ulaşmaktadır. Bütün merhalelerin oluşturduğu seyir çizgisi bir daire şeklinde düşünülmektedir. İnişte katedilen yarım daireye ‘kavs-i nüzûl’

¹⁰² Sûfîlerin “büyük âlem-küçük âlem” anlayışı için bkz. Konuk, *Füsûsu’l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 66-67; Ahmet Ögke, “İnsan-ı Kâmil”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 95-96; Demirli, *İbnü’l Arabî Metafizîği*, s. 145.

¹⁰³ Tahralı, *Tevhit Bilgisi*, s. 148.

ve ‘mebde’, çıkışta katedilen diğer yarım daireye de ‘kavs-i urûc’ ve ‘meâd’ gibi isimler verilmektedir.¹⁰⁴

Konunun bir başka îzâhı da şöyledir: Yaratıcı kudretin aktif kâbiliyeti olan akl-ı küll, nefs-i küll adı verilen pasif kâbiliyeti meydana getirmiştir. Akl-ı küll ve nefs-i küll’den eflâk-i tis’a (dokuz gök), tebâyi-i erbaa (dokuz mizaç) ve anâsır-ı erbaa (toprak, hava, su, ateş); eflâk-i tis’a ve anâsır-ı erbaanın birleşmesinden de cansızlar, bitkiler ve hayvanlar meydana gelmiştir. Bu oluş içerisinde insan en mükemmel varlık olduğundan, son durak kabul edilmiştir. Toprağa inmiş olan ilâhî nûr, topraktan madene, madenden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana ve insandan da insan-ı kâmile geçmek suretiyle ilk geldiği yer olan Mutlak Varlık’a ulaşmaktadır.¹⁰⁵

Bazı araştırmacılara göre devir nazariyesi ilk bakışta tenâsüh inancını çağrıştırmaktadır. Ancak tenâsüh inancında insanın tekrar tekrar dünyaya geldiğine ve insan ruhunun hayvana, hayvan rûhunun insana geçebildiğine inanılırken, devir nazariyesinde böyle bir inanış söz konusu değildir. Nitekim devir görüşünü benimseyen sûfilere, bu görüşlerinin tenâsühle ilgisinin bulunmadığını husûsiyetle dile getirmişlerdir.¹⁰⁶

İbnü'l-Arabî, Sadreddîn-i Konevî (ö. 673/1274), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ve Yûnus Emre başta olmak üzere pekçok sûfî tarafından benimsenen devir anlayışı, “Biz Allah’a aidiz, yine O’na döneceğiz”¹⁰⁷ âyeti kapsamında îzâh edilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁸

Devir nazariyesi, sûfilere “Ben madde idim, bitki idim, yer idim, gök idim...” deme imkânı vermiş ve onlara ilhâm kaynağı olarak, ‘devriyye’ adı verilen manzûmelerin yazılmasına kaynaklık etmiştir.¹⁰⁹ Devriyyeler, vahdet-i vücûd düşüncesinin ıstılahları üzerine binâ edilmekle birlikte,¹¹⁰ Türk edebiyatında devriyye türünün örnekleri daha çok Alevî-Bektâşî zümresine mensup şâirler tarafından ortaya konmuştur.¹¹¹

¹⁰⁴ Süleyman Uludağ, “Devir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IX, s. 231; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 322.

¹⁰⁵ Abdullah Uçman, Devriyyeler Üzerine Rıza Tevfik’in Yayımlanmamış Bir Makalesi”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7 (1993), s. 539; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 322; Bilal Kemikli, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun’ullâh-ı Gaybî’nin Devriyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XIII, 2 (2000), s. 218. Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Güzel, “Niyâzi-i Mısıfî’nin Gözden Kaçan Bir Eseri (Risâle-i Devriyye)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. XVII-XXI, 1-2 (1979-1983), ss. 126-139; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad. Faruk Meyan, Veli Yayınları, İstanbul 1981, ss. 27-28.

¹⁰⁶ Uludağ, “Devir”, 232; Kemikli, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun’ullâh-ı Gaybî’nin Devriyyesi”, s. 219.

¹⁰⁷ Bakara 2/156.

¹⁰⁸ Uludağ, “Devir”, s. 232.

¹⁰⁹ Uludağ, “Devir”, s. 232. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uzun, “Devriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IX, s. 251.

¹¹⁰ Nusret Gedik, “Konevî Düşüncesinin Türk Edebiyatına Yansıması Olarak Devriyye Türü”, *Sadreddin Konevî “Tasavvuf, Felsefe ve Din”*, ed. Erdal Baykan - Fatih Kaleci, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2018, s.

Bektâşîyye zümresine mensup şâir bir sûfî olan Kaygusuz Abdâl'in mebde' ve meâd husûsundaki görüşüne, varlık mertebeleri bahsinde vahdet-i vücûd düşüncesi ekseninde yer vermiştik. Bu görüşe ilâveten, devriyye türüne örnek teşkil eder nitelikteki yaratılış anlatısı da *Gülistân*'da mevcuttur. Meseleye; Mutlak Varlık'ın isim, sıfat ve fiille kayıtlı olmadığı, akl-ı küll ve nefis-i küll dâhil bütün taayyünlerin Zât'ın aynı olduğu lâ taayyün mertebesinin îzâhıyla giriş yapılmaktadır (476/28-42). Sonraki merhaleler sırasıyla şöyle anlatılmaktadır: Mutlak Vücûd'dan ilk zuhûr eden varlık, aynı zamanda kâinâtın yaratılma sebebi olan rûh-u Muhammedî cevheridir. Hakk'ın Muhammedî cevhere nazar etmesiyle bu cevher terler ve su olarak akar. Akan su bir yerde birikerek deniz hâline gelir. Denizin buğusundan felek oluşur. Feleklerde melekler ve feleğin göbeğinden yedi kat yer yaratılır. Yerin altından deniz akar. Nihâyetinde her şey bir tertip üzerinde düzülür. Gece ve gündüz belli olur. Hak Teâlâ, Muhammedî rûha tekrar nazar eder. Bütün rûhlar onun rûhundan yaratılır. Yaratılan rûhların her birisi kendi cisminde varır. Zâhir-bâtın her şey tamam olur.¹¹²

Dünya başlangıçta denizle doludur. Denizin varlığı elli bin yılın ardından son bulur. Yerine Hak Teâlâ bir sûret yaratır. Elli bin yıl âlemde kalır ve hiçbir şekilde Allah'ı tanımaz. Akabinde kaybolan suyun yerinde kamış çıkar. Allah; ayağı sığıra, kulağı eşeğe, gövdesinin tüyü koyuna ve huyu ata benzeyen bir sûret yaratır. Bu sûret kamışları yer, bitirir. Onun da ömrü son bulur. Dünya başka bir sûrete bürünür. Hak Teâlâ yetmiş bin şehir yaratarak onu hardal tanesiyle doldurur. Bir kuş yaratır ve ona hardal tanelerini yemesini söyler. Elli bin yılın sonunda taneler biter ve kuş ölür. Hak Teâlâ bu kez at yaratır. Âlemde elli bin yıl da at hüküm sürer. Nihâyetinde Hz. Âdem dünyaya gelir. Buraya kadar âlem altı kez dolar ve boşalır. Hz. Âdem, Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olur. Hak, Hz. Âdem'de ayân olur. Hz. Âdem de âlemdeki her şeyin hakîkatine vâkıf olur.¹¹³ Bu anlatının ardından, meleklerin Hz. Âdem'e secde edişi; Azâzîl'in, secde emrine karşı gelerek şeytan olması; Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın onun oyununa gelerek cennetten çıkarılmaları; Allah'ın onları affetmesi anlatılmaktadır.¹¹⁴ Hz. Âdem'den itibaren Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar olan peygamberlerin sekizi hakkında özet bilgiler sunulmaktadır.¹¹⁵ Hz. Peygamber ile birlikte nübüvvetin son bularak velâyet devrinin başladığından; velâyetin ve velîlerin özelliklerinden

464. Detaylı bilgi için bkz. Nusret Gedik, *Türk Edebiyatında Manzum Devriyye*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, ss. 74-79.

¹¹¹ Uçman, "Devriyyeler Üzerine Rıza Tevfik'in Yayınlanmamış Bir Makalesi", s. 540; Salih Çift, "Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 23 (2009), s. 262.

¹¹² 476/43; 477/44-58; 478/59-62.

¹¹³ 478/63-74; 479/75-83.

¹¹⁴ 479/85-495/294.

¹¹⁵ 495/300-505/429.

bahsedilirken, kavs-i urûcun nihâyeti, aynı zamanda bidâyeti olan birlik mertebesinden terennümlere yer verilmektedir.¹¹⁶

Netice itibariyle Kaygusuz'un devir görüşünden, Bir ve Mutlak Varlık'ın çeşitli mertebelerden geçerek zâhir olduğu ve zâhir olan varlığın nüzûl esnasında birbirinden farklı varlık kisvelerine bürünmesine rağmen birlik ve mutlaklığından bir şey kaybetmediği anlaşılmaktadır.

2.1.4. İnsan

2.1.4.1. Kalp

Kaygusuz, kalp kavramı yerine gönül ve dil kavramlarını kullanmaktadır. Rabbânî ve rûhânî bir latîfe olan kalp,¹¹⁷ Hakk'ın evi, nazargâhı ve tecellî mahallidir.¹¹⁸ Yerlere ve göklere sığmayan Allah, mü'min kulun kalbine sığmaktadır.¹¹⁹

*Çün Hakk evidür Seyyid ü Muhtâr söz-ile dil
Hakk'ı tanıyan Hakk'a gönül olmaya kostak (483/148)*

*Sensin i gönül 'ışka mekân Hakk'a nazargâh
Gönül sirunu her bî-hoda söyleme sırdak (484/149)*

*Sıfatı dervîşdür anun zâtı Hak
Hak anun gönlünde dutmuştur durak (527/731)*

Hakk'ın ilhâmına mazhâr olan gönül, hikmet ve mârifet kaynağıdır.¹²⁰ Kalp, letâfeti dolayısıyla eşyayı ve eşyanın etrafındaki mânâları aksettirmektedir.¹²¹

*Yine getürdüm 'acâib armagan
Yine daşdı gönlüm içinde bu kân (516/574)*

*Var var i gönül deryâ-yı hikmet seni dirler
Hakk'ı tanıyan Hakk ile vuslat seni dirler (527/725)*

¹¹⁶ 504/414- 514/555.

¹¹⁷ Seyyid Şerîf Cürânî, *Ta'rîfât Tasavvuf Istılahları*, terc. Abdülaziz Mecdî Tolun, haz. Abdulrahman Acer, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 76; Süleyman Uludağ, "Kalb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIV, s. 229-232.

¹¹⁸ Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, s. 36, 309; Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s. 47; Seyyid Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü (İstılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, haz. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 2008, ss. 903, 911; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 204-205, 387.

¹¹⁹ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 195.

¹²⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 353; Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 911.

¹²¹ Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, çev. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 104.

Gönlün içinde görine lâ-mekân

Evvel ü âhir ne kim var dü cihân (601/1666)

Kalp, Hakk'ın tecellîlerini yansıtmayı bakımından aynaya benzetilmektedir.¹²² Kevnî sûretler kalp aynasını perdeleyerek onun hakîkâte dâir tecellîleri kabul etmesine engel olmaktadır.¹²³ Bu perdelerden kurtulmak; kalbin istidâdı, saf ve her an hazır oluşuyla beraber rûha yönelmesine bağlanmıştır.¹²⁴

2.1.4.2. Nefs

Kaygusuz; bir şeyin varlığı, hakîkati, zâtı ve kendisi mânâsına gelen nefis kavramı ile birlikte,¹²⁵ kelimenin sözlük anlamıyla örtüşen 'öz' ve 'kendi özü' kavramlarını kullanmaktadır. *Gülistân*'da nefis, mühakkik sûfilerin de ittifakla tercih ettiği, şerrin kaynağı ve kötülüğün temeli mânâsında kullanılmaktadır.¹²⁶ İnsanı kandırarak istikâmetten ayıran nefis, gerek riyâzet ve mücâhede yöntemleriyle gerekse bir mürşid-i kâmil nezâretinde terbiye edilmelidir:

Çünkü nefis oldu bu yolda yoldaşun

Anun için sevdâya düşdi başun (535/836)

Zinhar i gönül 'ışk-ıla ol uyma bu nefse

'İşk eli ile nefis-i zâlimün kulagın bur (501/374)

Dertlû isen tabîbe gel iy bîmâr

Kendüzüne bir timâr eyle timâr (547/994)

Kanda baksa Tanrı'yı hâzır göre

Kendü nefsün cümleden hakîr göre (594/1571)

Sûfiler, nefsi bilmenin Rabb'i bilmeye götüreceği kanaatindedirler. Nitekim nefsinin fânî olduğunu bilen kimse, Rabbi'nin bâkî olduğunu bilir. Nefsini zilletle tanıyan, Rabbi'ni

¹²² el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s. 69. Ayrıca bkz. Çalışmamızın "Ayna" başlığı.

¹²³ Kâşânî, *İstılâhâtü's-sûfîyye*, s. 21; Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 41; Örnek beyitler ve açıklamaları için bkz. Çalışmamızın "Perde / Hicâb / Nikâb / Burka" başlığı.

¹²⁴ Kâşânî, *İstılâhâtü's-sûfîyye*, s. 368.

¹²⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 259.

¹²⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 259; Tûsî, *el-Lüma'*, s. 230; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 181; Süleyman Uludağ, "Nefis", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, ss. 526-529.

izzetle; nefsinin ubûdiyetle tanıyan, Rabbi'ni rubûbiyetle tanır.¹²⁷ Kaygusuz bu husûsu aşağıdaki dizelerle dile getirmektedir:

*Kendözünü bildün ise merdâne
Bite gönül sadefinden dür-dâne
'İlm-i vahdet sana keşf ola 'ayân
Bulına gönlün içinde bahr [ü] kân (603/1683-1684)*

*Yürü var kendü hâlünden vâkıf ol
Cümle 'ilmün aslı budur 'ârif ol (635/2115)*

Kaygusuz'a göre nefsinin bilen haddini de bilecektir:

*'İşk-ıla bile 'akla gönül sen yâr olursın
Özün tanıya bile gönül haddini insân (513/536)*

2.1.4.3. Rûh

Kaygusuz, rûh kavramı yerine sıklıkla cân kavramını kullanmaktadır:

*Cümle cismün cân iledür dirligi
Cân-ile kâ'im olupdur varlığı (529/752)*

*Cism ü sûret cân-ile cünbiş kılur
Cândur ahı cismi ârâyiş kılur (583/1419)*

“De ki, rûh Rabbimin emrindendir”¹²⁸ âyetinde geçtiği üzere rûhla ilgili bilgileri Hak Teâlâ kendisine tahsis etmiş, yarattıklarından hiçbirini buna vâkıf kılmamıştır.¹²⁹ Sûfilerin cumhûru, rûhun bedene hayat veren bir mânâ olduğu husûsunda ittifak etmişlerdir.¹³⁰ Hakîkatte ise hayâtiyetin kaynağı “Onun şeklini tamamladığım ve ona rûhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın”¹³¹ âyetinde geçtiği üzere Allah'tır:

*Kamu 'âlem bu cân ile diridür
Budur hüma 'âlem bâl ü perîdür
Evvel âhir cân olan cân bu cândur
Bu gevherdür bu ma'dendür bu kândur (682/2735-2736)*

¹²⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 260-261. Detaylı bilgi için bkz. İbn Arabî, *Nefsinin Bilen Rabbini Bilir*, terc. ve şerh: M. Es'ad Erbilî, yay. haz. Ercan Alkan, Hayy Kitap, İstanbul 2022.

¹²⁸ İsrâ 17/85.

¹²⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 110.

¹³⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 111; Tûsî, *el-Lüma'*, 225-226; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 323; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 182; Süleyman Uludağ, “Rûh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, s. 192.

¹³¹ Hicr 15/29.

Allah'ın yarattığı ilk şey Hz. Muhammed'in (s.a.v.) rûhudur.¹³² Diğer rûhlar da onun rûhundan yaratılmıştır:

Mustafâ cânından oldu cümle cân

Cism ü cânın ma'deni oldur hemân (478/60)

Sûfiler; rûhun bedenden bağımsız, önce ve müteâl bir varlığının olduğu kanaatini taşımaktadırlar.¹³³ Aşağıdaki örnek beyitlerden hareketle, Kaygusuz'un da bu görüşü benimsediği anlaşılmaktadır:

Kanda baksan gülsitân oldu cihân

Kurtuldu ten dûzagından cümle cân (585/1444)

Cân idün ol dem yog-idi bu tenün

Lâ-mekân mülkinde idi seyrânun

Dahı henûz perde degüldi sûret

Yog-idi tenün cân idün pes azat (638/2155-2156)

Sûfiler rûhun bireyselliğini savunurlarken, onun mutlaka bir bedene muhtaç olduğunu ve bedensiz olmayacağını da ifade etmişlerdir.¹³⁴ Rûh, bedene hayat veren bir mânâdır.¹³⁵ Rûh bâtın, beden ise zâhirdir:

Cândur ahı sûrete perde çeken

Özi pinhân perde ardundan bakan (621/1933)

Cân pâdişâhdur yüzinde ten nikâb

Nikâb içinde 'ayândur âfitâb (621/1935)

Hakîkatin mekânı rûhtur:

Cevherîyem 'acâib kân bulmuşâm

Cân içinde genc-i pinhân bulmuşâm (520/635)

Hakikat bahri cânında cûş kıla

Gözlerün her dem dîdâre dûş kıla (618/1886)

¹³² Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, c. I, 827.

¹³³ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 324; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 111; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 180-182. Detaylı bilgi için bkz. Ekrem Demirli, *Şâir Sûfiler*, Sûfî Kitap, İstanbul 2018, s. 126-129.

¹³⁴ Demirli, *Şâir Sûfiler*, s. 129.

¹³⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 111.

2.1.4.4. Velâyet-Nübüvvet

Allah her devirde, insanlara mesajını iletmede aracı olacak ve bu ilâhî mesaja göre mânevî hayatlarını tanzim etmede onlara rehberlik edecek peygamberler göndermiştir. İnsanlar vahyin gereklerinden uzaklaştıklarında nübüvvet vazifesiyle gelen peygamberler onları ikaz ederek Allah’a yeniden yaklaşmalarını sağlamışlardır.¹³⁶ Kaygusuz bu sürece dair Hz. Âdem’den başlayarak Hz. Muhammed (s.a.v.)’e kadar sekiz peygamberin dönemleri hakkında özet bilgiler sunmakta ve nübüvvetin Hz. Peygamber’de kemâle ererek hatmolduğunu ifâde etmektedir:¹³⁷

Ol nişânlar ki nebîler söyledi

Bu kitâblar ki anı şerh eyledi (476/40)

Her ki peygâmbere ki geldi dünyâda

Dürlü erkân ki kodılar ortada (503/399)

Dîn yolın Mustafâ ayân eyledi

Hak yolını şerh ü beyân eyledi

Âdem ‘den Mustafâ ‘ya dek bu haber

Söylenürdi orta yirde âşikâr (504/420-421)

Mustafâ ‘da nübüvvet dutdı kemâl

Zühd ü takvâ farz u sünnet küllî hâl (504/414)

Dostluk, yakınlık, ermişlik, sultânlık anlamlarına gelen velâyet, nefsinden fânî olan kulun Hak ile olması; Allah’ın kulunu, kulun da Rabbi’ni dost edinmesi demektir. Velâyet sâhibi kimseye de velî denilmektedir. Her peygamber aynı zamanda Allah’ın velîsidir.¹³⁸ Peygamberlerin; biri Allah’a, diğeri kullara dönük olmak üzere iki yüzü vardır. Onlar, Allah’tan aldıkları feyzi, kullara ulaştırmakla vazifelidirler. Allah’a yönelik olup feyze mazhâr olan yüzleri velâyet, kullara yönelik olup Allah’ın sözlerini onlara ileten yüzleri ise nübüvvettir.¹³⁹

Nübüvvet sâhibi Nebî’dür hoca

¹³⁶ Halil İbrahim Şimşek, “Sûfilerin Peygamber Telakkisi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 89.

¹³⁷ 495/300-505/429.

¹³⁸ Ahmet Ögke, “Velâyet ve Kerâmet”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 438-441; Kâşânî, *İstîlâhâtü’s-sûfîyye*, s. 19. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Saîd el-Harrâz, *Risâleler*, terc. Naile Baltacı, Lîtera Yayıncılık, İstanbul 2018, ss. 61-71; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu’l-evliyâ Velîliğinin Sonu*, haz. Salih Çift, İnsan Yayınları, İstanbul 2018; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 347-351; Süleyman Uludağ, *Dört Kapı Kırk Eşik*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 43-61.

¹³⁹ Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 198.

Velî buldı velâyetden derece (507/454)

Nübüvvet hatmolmuştur ancak Hak Teâlâ nübüvvetin delîlini günümüze kadar devam ettirmiş ve bu delîlin izhâr edilmesine evliyâyı sebep kılmıştır. Velîler sadece Hakk'ın sözünü söylerler ve O'nun hükmünü yerine getirirler:¹⁴⁰

Nübüvvet hatm oldu kaldı velâyet

Velâyetden de işit bir hikâyet (506/444)

Meşâyihler ki bu hâli bildiler

Peygâmberden sonra zuhûr oldılar (507/459)

Terk ü tecrîd seccâde tesbîh ile

Halkı davet eylediler bu yola (508/466)

Bî-nişândan ol kişilerdür nişân

Evliyâ enbiyâ dirler ona cân (540/907)

Sor ki hemân evliyâdur kılâguz

Evliyâ bilür nedür yahşî yavuz (600/1646)

Velîler, nebîlere en güzel şekilde tâbî olmuşlardır:

Resûl-i Hak Tanrı'yı birlediler

Dün ü gündüz zühd ü takvâ kıldılar (508/467)

Acı sözlere tahammül itdiler

Mustafâ didügi yolda gitdiler (508/469)

Cân u baş terkini [yolda] urdılar

Mustafâ yolında kâ'im durdılar (508/471)

Şöyle ki şartdur ibâdet kıldılar

Keşf ü esrâr u ma'ânî buldılar (507/458)

Şart-ı edebî tamâm sakladılar

Hadd-ıla ki kânûnı peklediler (508/470)

¹⁴⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 298

Kaygusuz, velâyet husûsundaki izâhâtına ek olarak velîlerin bazı özelliklerini de bildirmektedir. Bu özellikler şöylece sıralanabilir:

1. Zühd ve takvâ ehlidirler (509/467).
2. Kanaatkâr ve sabırlıdır. Dünya için kaygı duymazlar (508/468).
3. Tahammüllüdürler (508/469).
4. Halk içinde kimlikleri gizlidir. Zâhirde hakir görünürler ancak Hak katındaki mertebeleri yücedir (615/1850).
5. Her şeye Hak nazarıyla bakarlar (600/1643).
6. Hak Teâlâ, evliyânın sûretinde gizlenmiştir (600/1644). Onlara bakan Hakk'ı görür (600/1652).
7. Âlemdeki her şey onlarda mevcuttur (600/1647-1649).

2.1.4.5. Sûfî Tipleri

2.1.4.5.1. Mürşid

Mürşidler hakikat yolunun rehberidirler (600/1646). İlk dönemden itibaren sûfiler, seyr u sülûkun mürşidsiz gerçekleşmeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir.¹⁴¹ Kaygusuz bu husûsu şöyle dile getirmektedir:

*Gözlü gerek bunlara yol göstere
Şöyle kalmışlar yabanda âvâre* (537/866)

*Yolı bilenden sorarlar iy 'âkıl
Yol bilen olur bu yolda hem delil* (542/924)

*Yire koya mürşid önünde başın
Mürşide danışa yolda her işin* (610/1788)

*Oynat başunu 'ışk-ıla bu meydân içinde
Sen bilmez isen yürü bir üstâd taleb eyle* (631/2069)

Tâlip, türlü hastalıkların kendisinde toplandığı bir hasta gibidir. Bu sebeple hastalıklarını, kusurlarını teşhis edecek, şifâ yolunu gösterecek ve himmetiyle el uzatacak bir doktora ihtiyacı vardır¹⁴²:

¹⁴¹ İlgili görüşler için bkz. Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 7; Necmeddîn Kübrâ, *Seyr ü Sülûk Risâleleri*, haz. Süleyman Gökbulut, İlk Harf Yayinevi, İstanbul 2016, s. 37; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, ss. 483-484.

Dertl  isen tabîbe gel iy bîmâr

Kend z ne bir tim r eyle tim r (547/994)

Kaygusuz’a göre m r  id-i kâmilin vasıfları   ylece sıralanabilir:

1. Allah’ın varlığına ve birliğine  m n eder; Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Allah’ın ras l  olduğuna inanarak, sünnetine ittib  eder ve onun sırrını bilir:

Resûl-i Hak Tanrı ’yı birlediler

D n   gündüz zühd   takvâ kıldılar (508/467)

2. Velâyet s hibidir, himmeti yücedir:

Vel yeti cümle ’âlemi duta

Sıdk i  nde himmeti ’ar dan yüce (617/1874)

3. M r  idin kendisi de kâmil bir m r  id rehberliğinde  er at, tarîkat, hakîkat ve mârifet kapılarından geçerek seyr   sülûkunu tamamlamıştır:

 eri’at şartını hem ke f eyledi

Tarîkat yolına girdi söyledi (625/1980)

4.  lim ve hilim s hibidir. M r de yumu aklıkla nefsinin bildirir ve onu gaflet uykusundan uyandırır. Gönül aynasının pasını silerek gözünü hakîkate açar:

M r  id ana bild re kendüzini

 y nes n sile a a g zini

Ma’rifet bild re ana ilmile

   re her dem nefesi hilm ile (613/1819-1820)

5.  dap ve erkâna riâyet eder:

 art-ı edebi tamâm sakladılar

Hadd-ıla ki k n n  peklediler (508/470)

6. Zühd ve takvâ ehlidir (508/467).

7. A k ehlidir (542/935).

8. Ke f ve ker met ehlidir (508/472).

9. Bakı ı ve sözü tesirlidir, insanları terbiye eder (607/1745; 609/1771).

10. Kanaatkâr, sabırlı ve tahamm ll d r (508/468).

11. Baktı ı her yerde, her şeyde Allah’ı görür (614/1838).

12. Halkın gözüne fakir ve hakir görünür ancak Hak katında derecesi yüksektir. Halk içinde onu kendisi gibi kâmil olan kimseler tanır ve bilirler (614/1842).

¹⁴² Kübrâ, *Seyr   Sülûk Risâleleri*, s. 37; es-Sülemî, *Tasavvufun Ana  lkeleri*, s. 7, 9-12; bkz. Çalışmamızın “Tabip” ba lı ı.

2.1.4.5.2. Tâlib, Sâlik, Mürîd, Dervîş

Mürîd, Allah'ın hakkında “Bizim için mücâhede edenleri biz yollarımıza iletiriz”¹⁴³ buyurduğu kimsedir.¹⁴⁴ Kaygusuz'a göre hakikat yolcusunda bulunması gereken vasıflar şöylece sıralanabilir:

1. Şeriatın şartlarını yerine getirmelidir (518/603).

Gemisüz kimsene girmez 'ummâna

Bir nasîhatdur bu haber insana (518/603)

2. Kâmil bir mürşide teslim olarak onun sözünden çıkmamalıdır (521/640). Her müşkilini ona sormalıdır:

Her ki benüm sözcegezüm dinleye

Duta marifet yolında bir maya (514/553)

Yire koya mürşid önünde başın

Mürşide danışa yolda her işin (610/1788)

3. Sahte şeyhlere karşı uyanık olmalıdır:

Gel gel i gönül yâr sırrını agyâra virme

Sen kendüzünü dünyâda hiç deyyâra virme (533/805)

4. Sırrını saklamalıdır:

Pend ü nasîhatı tut sen i gönül dîvâne olma

Râzını sakın sen i gönül zinhârı zinhar (521/640)

5. Yolunda sâbit-kadem olmalı, yoluna ahd ü vefâ eylemeli, sâdık olmalıdır (595/1579):

Baş vir i gönül yüzünü döndürme bu yoldan

Terk eylemege 'ışkî gönül çünkü çâren yok (523/670)

6. İhlaslı olmalıdır (518/600).

7. Yolunu gözetmeli ve yoldaki tehlikelere karşı uyanık olmalıdır (634/2108).

8. Takdire rıza göstermeli (528/742), Hakk'tan geleni hak bilmelidir (595/1581).

9. Nefsini bilmelidir (635/2115).

10. Benliğini terk etmeli (595/1584), kibirli olmamalı (523/671), tevâzû sahibi olmalıdır (594/1571).

11. Riyâdan uzak durmalıdır (518/601).

12. Yalan dolan, ikiyüzlülük gibi kötü hasletlere bulaşmamalıdır (611/1802).

13. Edepli olmalıdır (555/1098).

¹⁴³ Ankebût 29/69.

¹⁴⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 223.

14. İbnü'l-vakt olmalı (595/1577), mâlâyânîyi terk ederek ömrünü boş yere geçirmemelidir (519/682), tûl-i emel sahibi olmamalıdır (516/582).

15. Düşünerek konuşmalı, boş ve büyük konuşmamalıdır (612/1807).

16. Câhillerin sohbetinde bulunmamalıdır (660/2443).

17. Âleme tek bir nazarla bakmalıdır (613/1826).

2.2. Bilgi Alanı İle Alâkalı Muhtevâ

2.2.1. Şerîat, Tarîkat, Hakîkat

Tasavvufî eğitimin aşamalarını ifâde etmek için pekçok tasnif yapılmıştır. Bazı sûfiler 3, 4, 7, 10 makamla ifâde ederken 40, 100, 1001 merhale ile anlatanlar da vardır. Şerîat, tarîkat, hakîkat, mârifet bahse konu tasniflerin en meşhurlarındandır.¹⁴⁵

Kaygusuz, şeriat, tarîkat, hakîkat ilişkilerini; ilk tasavvuf eserlerinde de görebileceğimiz bir yaklaşımla açıklamaktadır.¹⁴⁶ Kaleme aldığı dizelerinden tetrîcî bir süreçte insanın şerîattan tarîkate, tarikattan hakîkate, oradan da mârifete erdiği sonucuna varılmaktadır:

Şerî'at şartını hem keşf eyledi

Tarîkat yolına girdi söyledi

Hakîkat ne demek olur bildi çün

Ma'rifeti gün-be-gün oldu fûnûn (625/1980-1981)

Kaygusuz, şerîat ve hakîkat ilişkisini deniz ve gemi metaforuyla îzâh etmektedir:

Gemisüz kimsene girmez 'ummânâ

Bir nasîhatdur bu haber inşana (518/603)

Her kişi bu bahre düzmeye gemi

Âdemî bilür bu sırrı âdemî (522/652)

İnsanlar, hakîkate ulaşma gayesiyle şerîat gemisine biner ve hakîkat denizinde yolculuk yaparlar. Gemi olmaksızın denize giren kimsenin âkıbeti boğulmak olur. Yani şerîatın şartları sağlanmaksızın hakîkate ulaşmak mümkün değildir. Buna ilâveten herkes bu denize açılmaya kâbiliyetli değildir. İstîdâdı ve kâbiliyeti olmayan kimselerin kıyıda kalması icâb eder.

Kaygusuz; şerîat mertebesinin gereklerini şöylece sıralamaktadır:

1. İşlenen her fiil şartlarına riâyât ederek yapılmalıdır (625/1982).

¹⁴⁵ Kara, *Anadolu'nun Üç Ermişi*, s. 54.

¹⁴⁶ Bkz. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 176-177.

2. Kişi kendisi için neyi istiyorsa herkes için de aynısını istemelidir (625/1983).

3. Beş vakit namaza devam edilmelidir (625/1984).

4. Hakk'ın verdiği her şeye şükredilmelidir (625/1984).

Kaygusuz'a göre tarikat merhalesinin gerekleri ise şunlardır:

1. Kişi dünyadan ve dünyalıklardan geçmelidir (625/1986).

2. Hak yolunda sâdık olmalıdır (625/1986).

3. Gönlünde kibir ve kin bulunmamalıdır (625/1987).

4. Her şeye ibret nazarıyla bakmalıdır (626/1994).

5. Söylediği sözler hikmetli olmalıdır (626/1994).

6. Özünü kâmil bir mürşide teslim etmelidir. Kişi teslim olduğu takdirde, mürşidi onun hakîkate kapalı olan gözünü açar (626/1995); mürîd, görmediği hakikatleri görmeye başlar (626/1996).

Mürîd hakikat¹⁴⁷ kapısına geldiğinde Hakk'ı, nazargâh-ı ilâhî olan gönlünde keşfeder (626/1997). Bütün müşkülleri çözülür (626/1999). Zâhir ve bâtındaki her şeyin hakikatine erer. Hakk'a vâsıl olur (626/2002).

Kaygusuz mârifet bahsini müstakil olarak ele aldığı için biz de aynı yöntemi takip ederek mârifeti ayrı bir başlıkta inceledik.

2.2.2. Mârifet

Mârifet, Allah ve O'nun isimleri, sıfatları, fiilleri ve tecellîleri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan ulaşılan bilgi şeklinde târif edilmektedir.¹⁴⁸ “Ben cinleri ve insanları yalnız bana ibâdet etsinler diye yarattım”¹⁴⁹ âyetindeki ‘ibâdet etsinler’ ifâdesi sûfilerce ‘tanısınlar’ mânâsında yorumlanmıştır. Buradan hareketle bütün hâllerde ve zamanlarda kul için en önemli şeyin Allah'ı tanımak olduğu ifâde edilmiştir.¹⁵⁰

Kulu hidâyete erdiren ve onun kalbini mârifete açan hiç şüphesiz Allah'tır. Allah üzerine, Allah'tan başka delîl yoktur.¹⁵¹ Âriflerden biri şöyle demiştir: “Allah Teâlâ bize kendisini yine kendisi târif etti. Kendisi ile ilgili bilgileri öğrenmemize kendisi delîl oldu. Böylece mârifetle kâim olan mârifet şahidi (delîli), mârifetten olmuştur. Fakat bu mârifet Allah'ın kendisini kuluna târif etmesinden sonra hâsıl olmuştur”¹⁵² Kaygusuz da mârifetin asıl kaynağının Allah, mekânının da gönül olduğunu şu beyitlerle dile getirmektedir:

¹⁴⁷ Bkz. Tûsî, *el-Lüma'*, s. 219-220.

¹⁴⁸ Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 54. Detaylı bilgi için bkz. Tûsî, *el-Lüma'*, s. 33-38; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 398-404; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, ss. 104-110, 212-215.

¹⁴⁹ Zâriyât 5/56.

¹⁵⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 331.

¹⁵¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 334; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 104

¹⁵² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 107.

*Bu metâ 'ın aslı gönüldür hoca
Gönle Hak'dan açılır bir derece (521/647)*

*Yine geldi gönlüme bir hoş haber
Yine kânından getürdüm bir gûher (515/570)*

*Yine getürdüm 'acâib armagan
Yine daşdı gönlüm içinde bu kân (516/574)*

Ârif olan kişi, eriştiği irfânî bilgileri istidat sahibi alıcılara sunar:

*Yine getürdüm yük ile gevheri
Söyle kim gelsün alıcı müşteri*

...

*Kimini de şöyle bahşış ideyin
Ben yine bunun kânına gideyin
Getüreyin yine dürr ü cevâhir
Issı bulsan hem ganî vü hem fakîr (521/637, 644-645)*

Ârifin sözüne kulak verenler, bu yolda mesafe katederek mârifete ererler:

*Her ki benüm sözcegezüm dinleye
Duta mârifet yolında bir maya
Hem yine anlaya nedür söz yüzi
Anlayabilür yine hem bu sözi
Her ki bu haberi bildi anladı
İnsân-ı kâmil ola anun adı
Ol bilür bu sözün aslı ne imiş
Asl-ı fer'i neden oldu her bir iş
... (514/553-515/558)*

Kaygusuz'a göre mârifetin aslı, kişinin nefsini bilmesidir:

*Yürü var kendü hâlünden vâkıf ol
Cümle 'ilmün aslı budur 'ârif ol (635/2115)*

Riyâzet ve mücâhede neticesinde de mârifet hâsıl olur:

*Şöyle kim temiz dirile dirligün
'Ayne'l-yakîn göre Hakk'un birliğün (594/1572)*

Cânun öninde komagıl perdeyi

Göresün gönlün içinde bu ayı (601/1665)

İnsanı mârifete erdiren sebeplerden bir diğeri de aşktır:

‘İşk-ıla gönül çün bî-hicâb vuslat olaldan

‘Ârife kulum nâşî kişiden kaçır oldum (638/2152)

Var var i gönül ‘ışk-ıla gönlüm latîf oldu

‘İşka düşeli gör ki nicesi ‘ârif oldu (645/2244)

Hicâbın cehâletten kaynaklandığı, dolayısıyla cehâletin ortadan kalkmasıyla hicâbın da kalkacağı ifade edilmiştir.¹⁵³ Bu meyanda Kaygusuz, câhilliği terk edenin erişeceği yerin mârifet olacağını söylemektedir:

Terk idesin bu cehâlet menzilin

Söyleyesin sen de ma’rifet dilin

Manâ balından düzesin helvâlar

Rûşen ola sana her dürlü haber (515/559-560)

2.2.3. Hikmet

Hikmet, keşf yoluyla ulaşılan ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisidir.¹⁵⁴ Hikmet ilmi; âlet ilmi değil, nazarî bir ilimdir.¹⁵⁵ Allah, velî kullarının kalplerini hikmet ordusuyla güçlendirmektedir.¹⁵⁶ Kaygusuz’a göre hikmeti bilmek için kişinin evvelâ nefsinin bilmesi gerekmektedir:

Ol ki bilmez nedür iy kendü cânun

Bu hikmetün nice virsin nişânun (681/2719)

Hikmetin aslı; sözün isâbetli, hizmetin de yerli yerince olması diye ifade edilmiştir. Sözünde isâbet eden, doğruyu söyleyen; Allah’a tâatını yerli yerince ifâ eden kimseye de hakîm denmiştir.¹⁵⁷ Allah “Kime hikmet verilmişse ona büyük bir hayır verilmiştir”¹⁵⁸ buyurmuştur. İnsan-ı kâmil, hakîmdir ve hikmet cevherinin mâdeni mesâbesindedir:

Var var i gönül deryâ-yı hikmet seni dirler

Hakk’ı tanıyan Hakk ile vuslat seni dirler (527/725)

Cümle mahlûkâtun oldur devleti

¹⁵³ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 338-339.

¹⁵⁴ Mustafa Kara, “Hikmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVII, s. 518.

¹⁵⁵ Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 64.

¹⁵⁶ Tûsî, *el-Lüma’*, ss. 343-344.

¹⁵⁷ Harrâz, *Risâleler*, s. 86.

¹⁵⁸ Bakara 2/269.

Ol kişi bilür bu cümle hikmeti (596/1598)

Kıymet-i kân gönlü içinde bite

Kendü ma'den ola ilm ü hikmete (614/1840)

Hakikatte ise bütün hikmetler bir hikmetten doğmaktadır:

Bu vahdetden hâsıl oldu bu salât

Bu hikmetden bitüpdür cümle hikmet (683/2748)

2.2.4. Aşk

Aslı “ışk” olan aşk kelimesi, sarmaşık demektir. Sarmaşığın sarıldığı yeri istilâ etmesi gibi aşk da girdiği kalbi öylece sarmaladığı için şiddetli sevgiye aşk denmiştir. Sûfiler, “Ben gizli bir hazîne idim, bilinmeyi istedim, mahlûku yarattım”¹⁵⁹ hadîs-i kutsîsinden hareketle, muhabbetin başlangıçta Hakk’tan zuhûr ettiğine ve âlemin yaratılmasına sebep olduğuna inanmaktadırlar.¹⁶⁰ Kaygusuz da kâinâtın yaratılış sebebinin aşk olduğunu aşağıdaki dizeleriyle dile getirmektedir:

Var var i gönül ‘ışk-ıla varlık ‘ayân oldu

‘İşk-ı hakikat gönlümün içinde kan oldu (679/2692)

‘İşkdur ‘âlemün maksûdı sen ‘ışk etegin tut

Ko ‘âr u nâmûsı ko gönül gel ber-dâr itme (680/2709)

‘İşkdur ‘âlemün maksûdı nâşî bigi bakma

‘İşk olsa sana hemdem ü hemrâh ne ziyândur (683/2743)

Aşk, insanı mârifete ulaştırmaktadır:

‘İşk-ıla gönül çün bî-hicâb vuslat olaldan

‘Ârife kulum nâşî kişiden kaçır oldum (638/2152)

Var var i gönül ‘ışk-ıla gönlüm latîf oldu

‘İşka düşeli gör ki nicesi ‘ârif oldu (645/2244)

¹⁵⁹ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, c. II, 2026.

¹⁶⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, s. 207; Rifat Okudan, “Tasavvufî Düşüncenin Temel Unsurları”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 199; Konuk, *Füsûsu’l-hikem Tercüme ve Şerhi*, c. IV, s. 345.

Bunun yanısıra aşk; ıstırap ve elem diye de târif edilmiştir.¹⁶¹ Kaygusuz da sevgiliden, yani Allah'tan ayrı düştüğü için ıstırap çektiğini, dîvâne olduğunu ve O'na kavuşma arzusu taşıdığını şu beyitlerle terennüm etmektedir:

Var var i gönül yüregümi sen yâda kıldun
Bu 'ışk okı-y-ıla ciğerüm sad-pâre kıldun (480/103)

Mecnûn gibi âh eyledüm elüm işe varmaz
'İşk ile gönül uş beni ki âvâre kıldun (480/105)

Ben hasret-ile zârî kıluram âh iderem
Sen sohbetüni 'ışk-ıla leyl ü nehâr itdün (492/254)

Gel gel i gönül hasret-ile haste-dil oldum
Bu 'ışk-ıla ben ayaga düşdüm sebîl oldum (505/430)

'İşka düşeli hergiz 'akıl bana yâr olmaz
Sen dahı gönül lakabum uş dîvâne dakdun (515/566)

Kaygusuz, hakîkî ve mecâzî olmak üzere aşkın iki türünden bahsederek hakîkî aşkın mecâzî aşka olan üstünlüğünü ifâde etmektedir:

'İşk-ı hakikat fark ola bu 'ışk-ı mecâzdan
Sen ki toplanma nâfeye 'anber gibi bakma (678/2680)

¹⁶¹ Süleyman Uludağ, "Aşk", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, s. 12.

SONUÇ

Gülistân, eski Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmış manzum bir eserdir. Eserde edebî sanatlar, ‘sözde esas, fikirdir’ düstûrunca, zorâkîlikten ve yapmacıklıktan uzak bir şekilde kullanılmıştır.

Kaygusuz’un, yaşadığı tasavvufî hal ve tecrübelerini muhâtaplarına aktarırken başvurduğu temel yöntemlerden birisinin metaforik üslup olduğu anlaşılmıştır. Kullanılan metaforlar, Kaygusuz’un yaşadığı bölgedeki herkesin anlayabileceği, zihinlerde kolayca yer edebilecek niteliktedir.

Gülistân’ın ana teması tevhîd ve aşktır. Bunun yanısıra tasavvufun neredeyse bütün meselelerine temas edilmiştir. Kaygusuz’un tevhîd anlayışını, vahdet-i vücûd düşüncesine paralel olarak yorumlamak mümkün görünmektedir. Zira vahdet-i vücûd düşüncesinin en temel ilkelerinden olan “varlık birdir, o da Hakk’ın varlığıdır” ilkesi dizelerde mefhum olarak bulunmaktadır. Bu ilkeye ilâveten varlık mertebeleri, birlik-çokluk irtibâtı gibi meselelere ve vahdet-i vücûd nazariyesini açıklama gâyesiyle kullanılan deniz-dalga, gölge, ayna gibi metaforlara eserde yer verilmektedir. Kalp, nefis, rûh, aşk, velâyet-nübüvvet ve şeriat-tarikat-hakikat-mârifet ilişkileri gibi hususlardaki görüşlerinin de ilk dönem sûfilerinden itibaren süregelen genel anlayışla örtüştüğü ifâde edilmelidir. Son olarak; velîlerin, mürşidlerin ve müridlerin vasıflarının beyân edildiği ve şeriat mertebesinin husûsiyetlerinin dile getirildiği beyitlerden hareketle Kaygusuz’un, şer’-i şerîfe ve sünnet-i seniyyeye bağlı bir sûfî olduğu açığa çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, M., *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985.
- Afîfî, E. A., *Tasavvuf: İslâm'da Mânevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Akalın, M., “Kaygusuz Abdâl'ın *Gevhernâmesi*”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 10/1 (1979), ss. 189-197.
- Bilgegil, K., *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Salkımsöğüt Yayınevi, Konya 2015.
- Buhârî, *Sahihu'l-buhârî*, nşr. Abdülmâlik Mücâhid, Dârü's-selâm, Riyad 1999.
- Cebecioğlu, E., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- Ceyhan, S., “Tecellî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XL, ss. 241-243.
- Cilî, A., *Hakikat-i Muhammediyye*, çev. Muhammed Bedirhan, Nefes Yayınları, İstanbul 2019.
-, *İnsân-ı Kâmil*, terc. Abdülaziz Mecdî Tolun, yaz. haz. Selçuk Eraydın vd., İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Cürcânî, S. Ş., *Ta'rîfât Tasavvuf Istilahları*, terc. Abdülaziz Mecdî Tolun, haz. Abdulrahman Acer, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Çakmaklıoğlu, M. M., “Sembolik Dile Sahip Olması”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 42-48.
- Çavuş, C. C., *İmam Gazzâlî'nin İhyâsı'nda Akıl ve Kalp*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Çift, S., “Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 23 (2009), ss. 257-279.
- Demirci, M., “Hakikat-i Muhammediyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, ss. 179-180.
- Demirli, E., *İbnü'l Arabî Metafizîği*, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2017.
-, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.
-, *Şâir Sûfîler*, Sûfî Kitap, İstanbul 2018.
-, “Vahdet-i Vücûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XLII, ss. 431-435.
- Erzurumlu İ. H., *Mârifetnâme*, sad. Faruk Meyan, Veli Yayınları, İstanbul 1981.
- Gedik, N., “Konevî Düşüncesinin Türk Edebiyatına Yansıması Olarak Devriyye Türü”, *Sadreddin Konevî “Tasavvuf, Felsefe ve Din”*, ed. Erdal Baykan-Fatih Kaleci, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2018, ss. 454-477.

-, *Türk Edebiyatında Manzum Devriyye*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Gölpınarlı, A., *Kaygusuz Abdâl Hatayî Kul Himmet*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013.
- Guénon, R., *Mukaddes İlmin Sembolleri*, çev. Filiz Karaküçük, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.
- Güzel, A., *Kaygusuz Abdâl (Alaaddin Gaybî) Menâkıb-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
-, *Şehzâde Alaâddin Gaybî Kaygusuz Abdâl Külliyyatı (Hayatı-Eserleri-Metin-Sözlük-Kaynaklar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
-, *Kaygusuz Abdâl*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
-, “Niyâzi-i Mısırî’nin Gözden Kaçan Bir Eseri (*Risâle-i Devriye*), *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. XVII-XXI, 1-2 (1979-1983), ss. 121-139.
- Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü’s-sâirîn*, terc. Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2022.
- Hakîm, S., *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- Harrâz, E. S., *Risâleler*, terc. Naile Baltacı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Hücvirî, A. C., *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- İbn Arabî, Nefsini Bilen Rabbini Bilir, terc. ve şerh: M. Es’ad Erbilî, yay. haz. Ercan Alkan, Hayy Kitap, İstanbul 2022.
-, *Özün Özü*, çev. İsmail Hakkı Bursevî, sad. haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap, İstanbul 2023.
- Kara, M., *Anadolu’nun Üç Ermişi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.
-, “Fenâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 333-335.
-, “Hikmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVII, s. 518-519.
- Kartal, A., “Alternatif Bir Vahdet-i Vücûd Yorumculuğu: Simnânî, Cîlî ve İmâm Rabbânî Örneği”, *1.Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Mebkam Yayınları, Konya 2010, ss. 159-173.
- Kâşânî, A., *Sûfîlerin Kavramları Istılâhâtü’s-sûfîyye*, terc. ve şerh: Abdurrezzak Tek, Bursa Akademî, Bursa 2014.
-, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu’l-a’lâm fî işârâtü ehli’l-ilhâm*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
-, *Sûfîlerin Kavramları Istılâhâtü’s-sûfîyye*, terc. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademî, Bursa 2014.

- Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, haz. Abdurrahman Güzel, Akçağ Yayınları, Ankara 2022.
-, *Gülistân*, haz. Mustafa Sever, Barış Kitap, Ankara 2017.
-, *Saraynâme*, haz. Abdurrahman Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Kemikli, B., "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyyesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XIII, 2 (2000), ss. 217-226.
- Kılıç, M. E., *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü'l-vücûd)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
-, *İbnü'l-Arabî*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
- Kılıç, S., *İslâm'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Konuk, A. A., *Füsûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın vd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, c. I-II.
- Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Kurnaz, C., "Hümâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, ss. 478.
- Kuşeyrî, A., *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.
- Kübârâ, N., *Tasavvufî Hayat*, çev. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
-, *Seyr ü Sülûk Risâleleri*, haz. Süleyman Gökbulut, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2016.
- Naci, M., *Istılâhât-ı Edebiyye*, haz. M. A. Yekta Saraç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Nesefî, A., *İnsan-ı Kâmil Tasavvufta İnsan Meselesi*, çev. Mehmet Kanar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.
- Oktay, Z., *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u: Tenkitli Metin ve İnceleme*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Okudan, R., "Tasavvufî Düşüncenin Temel Unsurları", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 179-205.
- Ögke, A., *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*, H Yayınları, İstanbul 2018.
-, "Hakikat-i Muhammediyye", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 96-98.

-, “İnsan-ı Kâmil”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 95-96.
-, “Varlık Meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 468-477.
-, “Velâyet ve Kerâmet”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Özcan, H., “Kaygusuz Abdâl’da Hz. Muhammed Sevgisi ve Gevhernâme”, *Kaygusuz’un Bilge Torunu Abdurrahman Güzel’e Armağan*, ed. Hamiye Duran, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2016, ss. 237-246.
- Recâizâde, M. E., *Ta’lîm-i Edebiyyât (Eleştirel Basım)*, haz. Furkan Öztürk, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2016.
- Saraç, M. A. Y., *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat ve Biçim-Ölçü-Kafiye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü (İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, haz. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.
- es-Sülemî, E. A., *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî’nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Şallı Koç M., *Kaygusuz Abdâl’in Saraynâme Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2022.
- Şimşek, H. İ., “Sûfilerin Peygamber Telakkisi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, nşr haz. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, yay. haz. Mustafa Kirenci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019.
- Tahralı, M., *Tevhit Bilgisi -İbnü’l-Arabî ve Fikirleri Üzerine Makaleler-*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2023.
- Tarlan, A., N., *Edebiyat Meseleleri*, haz. Emrah Gökçe, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Tek, A., *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa Akademi, Bursa 2017.
- Tirmizî, H., *Hatmu’l-evliyâ Velîliğinin Sonu*, haz. Salih Çift, İnsan Yayınları, İstanbul 2018.
- Tûsî, E. S., *el-Lüma’ İslâm Tasavvufu*, terc. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.
- Uçman, A. “Devriyyeler Üzerine Rıza Tevfik’in Yayınlanmamış Bir Makalesi”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7 (1993), ss. 537-564.

Uludağ, S., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

....., *Dört Kapı Kırk Eşik*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

....., “Akıl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. II, ss. 246-247.

....., “Aşk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, ss. 11-17.

....., “Devir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IX, ss. 231-232.

....., “Hallâc-ı Mansûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, ss. 377-381.

....., “Kalb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIV, ss. 229-232.

....., “Mârifet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 54-56.

....., “Nefis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, ss. 526-529.

....., “Rûh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, ss. 192-193.

Uzun, M., “Devriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IX, ss. 251-253.

Yılmaz, H. K., *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018.

Yücer, H. M., *Temsiller Vahdet-i Vücûd ve Sembolizm*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019.

<https://www.lugatim.com/s/can> (26.06.2024).

<https://www.lugatim.com/s/çarh> (26.06.2024).

<https://www.lugatim.com/s/delil> (26.06.2024).

<https://www.lugatim.com/s/gerdiş> (26.06.2024).

<https://www.lugatim.com/s/kuşdili> (26.06.2024).

<https://www.lugatim.com/s/yar> (26.06.2024).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Saime YÜCEL
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yabancı Dil / Diller	Arapça
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

